

Vandenõuteooriad ja paremäärmuslus – arusaamad ja soovitused vägivaldse äärmusluse ennetamiseks ja selle vastu võitlemiseks

Autor **Francesco Farinelli**, RANi ekspertide kogu liige

Radicalisation Awareness Network

Vandenõuteooriad ja paremäärmuslus – arusaamad ja soovitused vägivaldse äärmusluse ennetamiseks ja selle vastu võitlemiseks

ÕIGUSTEAVE

See dokument on koostatud Euroopa Komisjoni jaoks, kuid see kajastab üksnes autorite seisukohti ja Euroopa Komisjon ei vastuta mis tahes tagajärgede eest, mis tulenevad selle avaldatud dokumendi taaskasutamisest. Lisateave Euroopa Liidu kohta on saadaval internetis (<http://www.europa.eu>).

Luxembourg: Euroopa Liidu Väljaannete Talitus, 2021

© Euroopa Liit, 2021

Euroopa Komisjoni dokumentide taaskasutamise põhimõtteid rakendatakse vastavalt komisjoni 12. detsembri 2011. aasta otsusele 2011/833/EL komisjoni dokumentide taaskasutamise kohta (ELT L 330, 14.12.2011, lk 39) Kui ei ole teisiti märgitud, on selle dokumendi taaskasutamine lubatud litsentsi Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) alusel (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). See tähendab, et taaskasutamine on lubatud, kui on viidatud allikale ja märgitud ära kõik tehtud muudatused.

Selliste elementide kasutamiseks või paljundamiseks, mis ei kuulu Euroopa Liidule, võib olla vaja küsida luba otse asjaomaselt õiguste omajalt.

Vandenõuteooriad on moraalilood, mis põhinevad arhetüüpsetel narratiividel sellest, mis on õige või vale, hea või kuri. Need toetavad mustvalget maailmavaadet, soodustavad ühiskondlikku lõhestatust sise- ja välisrühmade vahel, süvendades sallimatust „teise“ suhtes ja kuulutades õigusvastaseks teistsugused hääled kui osa vandenõust. Äärmusrühmitused kasutavad vandenõuteooriaid värbamise ja oma radikaalsete eesmärkide edendamise vahendina, kasutades ära ebakindlust, hirmu, sotsiaal-majanduslikke probleeme ja vaimse tervise häireid haavatavate inimeste seas. Viimastel aastatel on paremäärmuslased osutunud aktiivseks ja tõhusaks selliste vandenõuteooriate levitamisel, mille eesmärk on võtta sihikule üksikisikud või rühmad, keda süüdistatakse ühiskonnas levivas kurjuses. Inimeste kaitsmine selle eest, et nad ei satuks nende rühmade konspiratiivsesse labürinti, on väga oluline, et tõrjuda vandenõuteoreetikute võimalusi ekstremistliku tegevuse ja vägivalda mobiliseerimisel.

Sissejuhatus

Vandenõuteooriad on **ülemaailmne nähtus**, mis mõjutab peaaegu kõiki inimtegevuse valdkondi. Uskumus, et keerulised ajaloolised või poliitilised sündmused – eriti kui pädevad asutused või teadusringkonnad ei leia neile selget seletust – tulenevad salajastest vandenõudest, mida kontrollib väike, pahatahtlike kavatsustega võimsate inimeste salakliik, on muutunud ühiskonnas peavoolu nähtuseks. Selliseid teooriaid võib vaadelda kui **katseid mõtestada** muret tekitavaid sündmusi, avaldada nende tegelikke põhjuseid ja seostada sellega, mida võidakse tajuda anomaalsete, kahtlaste või seletamatutena. Mõnel juhul on need kahjutud ja neid võib pidada demokraatliku arutelu osaks. Paljudel muudel juhtudel võib aga vandenõuteooriaid seostada radikaalse käitumise, rassistlike vaadete, autoritaarsete hoiakute ja äärmuslike ideoloogiatega, millel on ühiskonnale sügavalt negatiivne mõju. Kõige **tõsisemate tagajärgede** hulka kuulub asjaolu, et vandenõuteooriad võivad suurendada äärmuslike narratiivide atraktiivsust (nt pakkudes ahvatlevaid mustvalgeid selgitusi polariseerivatele sündmustele), õõnestada inimeste ja valitsuste vahelist usaldust (nt propageerides ideed, et valitsusi kontrollib varjatud eliit), õhutada vaenu (nt kindla rühma või isiku tembeldamine süüdlaseks), vähendada usaldust tõendite vastu (nt ekspertide ja nende teadmiste ründamine, ilma et ründajatel oleks kontrollimiseks vajalik pädevus), mobiliseerida vägivalda (nt sihtmärkide määramine) ja isegi põhjustada surma (nt vaktsiinivastase propaganda kaudu inimeste õhutamine vaktsiinide pakutavast kaitsesest keeldumiseks).

COVID-19 kui katalüsaator

COVID-19 pandeemia mõjus vandenõuteooriate katalüsaatorina. Arvestades asjaolu, et viirus on nähtamatu, õitses **usk vandenõudesse nagu igal kriisiperioodil**. Äärmusrühmitused kasutasid võimalust ning pakkusid lihtsaid lahendusi ja vastuseid väga keerulistele küsimustele, et saavutada oma eesmärgid ja värvata järgijaid. Selle stsenaariumi puhul mängisid paremäärmuslikud rühmitused olulist rolli juutide ja moslemite vastase vihkamise, samuti eliidivastaste, rassistlike ja immigratsioonivastaste meeleolude levitamisel. See, kui sageli need vandenõuteooriad ikka ja jälle äärmuslikes ringkondades esinevad, viitab sellele, et neil võib olla oluline ideoloogiline roll ja nad võivad radikaliseerumisprotsessis toimida mitmekordistajana.

See ülevaade

Dokumendi eesmärk on anda radikaliseerumise ja vägivaldse äärmusluse ennetamise valdkonnas töötavatele praktikutele lühiülevaade põhilistest mehhanismidest, mille kaudu **vandenõuteooriad toetavad äärmuslikke narratiive** ja võivad kaasa aidata vägivalda kasutamisele, ning vandenõuteooriate ja paremäärmuslike rühmituste vahelistest seostest.

Dokument on jagatud nelja ossa.

1. Esimeses osas esitatakse **kirjanduse ülevaade**, mis annab lugejale taustteavet vandenõuteooriate funktsioonide, omaduste ja eesmärkide kohta.
2. Teises osas antakse ülevaade kõige sagedamini esinevatest paremäärmuslust toetavatest vandenõuteooriatest, et tuua esile **narratiivid, mida kasutatakse äärmusliku tegevuse** ja vägivalda

mobiliseerimiseks ning poliitilise tegevuskava edendamiseks, peamised tuvastatud sihtmärgid, nende põhilised levikukanalid ja nende leviku taga olevad isikud.

3. Kolmandas osas keskendutakse tänapäevastele käsitustele **vandenõuteooriatevastases võitluses**, tuginedes olemasolevatele tavadele ja õppetundidele selle kohta, kuidas ennetada nende kiire levikuga seotud riske ning kuidas neid ümber lükata, kui need on ühiskonnas kanda kinnitanud.
4. Neljandas osas esitatakse eelnevates osades kirjeldatud teabele tuginedes **soovitused** selle kohta, kuidas kodanikuühiskonna osalejad, koolid, valitsused ja julgeolekuasutused võivad olenevalt oma tegevusvaldkonnast aidata vandenõuteooriate vastu võidelda.

Taustteave

Vandenõuteooriate küsimus ei ole hiljutine nähtus ⁽¹⁾. Inimkonna ajalugu on täis vandenõusid käsitlevaid jutte ja narrative, mis põhinevad pigem oletustel ja kinnitamata tõendusmaterjalil kui teadmistel ja usaldusväärsetel allikatel ning mis on pühendatud sellele, et **asjad ei ole nii, nagu nad näivad**. Sageli saavad need alguse soovist või vajadusest mõista mitmetahulisi sündmusi lihtsustatult ja leida keegi, keda võiks probleemide eest vastutavaks pidada ⁽²⁾.

Kuigi selle olemasolu oli pikka aega teada, hakkas vandenõuteooria mõiste ühiskonnas levima aastatel 1870–1970 ⁽³⁾ ja alles alates 1990. aastatest näitasid teadlased üles kasvavat huvi selle teema vastu ⁽⁴⁾. Viimase kümne aasta jooksul on vandenõuteooriate analüüsile keskendunud publikatsioonide ja projektide arv kasvanud. Hoolimata arvukast kirjandusest ei ole vandenõuteooria silti sugugi lihtne kasutada. Esiteks on ametlikud uuringud ja eksperdid eriarvamusel seoses mõiste ajalooliste juurtega ning teiseks on teadlased ebakindlad ja eriarvamusel vandenõuteooria mõiste määramisel. Tõepoolest, teadusuuringud on keskendunud eri riikide kontekstide eripäradele, ilma et oleks kasutatud süstemaatilist võrdlevat meetodit. Lisaks ilmnevad olenevalt teemat uurivast distsipliinist (ajalugu, sotsioloogia, psühholoogia, filosoofia jne) nähtuse kirjelduses mõningad erinevused, arvestades iga valdkonna vaatenurka ⁽⁵⁾. Samuti (väär)kasutatakse terminit sageli poliitilisel areenil, et nurjata teatud kriitikat, olenemata sellest, kas see on tõsi või vale, ja nagu Rob Brotherton on öelnud, „**mitte iga teooria vandenõu kohta ei ole vandenõuteooria**“ ⁽⁶⁾. Kõigi nimetatud põhjuste tõttu on väga oluline esitada mõiste funktsionaalne ja toimiv määratlus, alustades selle omaduste, eesmärkide ja funktsioonide kirjeldamisest.

Määratlus

Mõiste „vandenõuteooria“ määramise keerukus tuleneb ka sellest, et selle elutähtis osa on elu ja kirjanduse, **fakti ja väljamõeldise**, teaduse ja pseudoteaduse piiril. Need teooriad põhinevad sageli faktidel, ajaloolistel sündmustel või faktilistel tõdedel, mille narrative on vajadust mööda üle paisutatud, eksitavalt muudetud või suures osas ümber lükatud.

Tõepoolest, **vandenõuteooriad on peamiselt lood ja moraalilood**, mis võivad olla täiesti väljamõeldud või põhineda faktide ja väljamõeldiste segul ning **mis tekitavad sisemiselt järjepidevate seletuste ja analoogiate nõiarangi**. Nii võib näiteks „**romaanistseen muutuda ilmutustekstiks**“ ⁽⁷⁾, mis tugineb nn heade inimeste ja korrumpeerunud eliidi vahelise manihheistliku võitluse ideele. Võtame näiteks „Sioni tarkade protokollid“, mis on üks 20. sajandi mõjukamaid võltsinguid. Väidetavad protokollid on suurepärane näide antisemiitlikust vandenõuteooriast. Kuigi nende sisu on väljamõeldis, on tekst, mis väidetavalt kirjeldab müüti juutide maailmavallutamise plaanist, tõlgitud 50 keelde ning seda on laialdaselt kasutatud pogromide õigustamiseks Venemaal ja Ukrainas, samuti natsiideoloogia ja massimõrvade õigustamiseks ⁽⁸⁾.

Vandenõuteooriad **ei pea olema sündmuste kõige usutavam kirjeldus**. Euroopa Komisjoni sõnul võib selliseid teooriaid määratleda järgmiselt:

⁽¹⁾ Tuntud ajaloolised näited on John Robinsoni kirjutatud tekst „Proofs of a Conspiracy against all the Religions and Governments of Europe“ („Tõendid Euroopa kõigi religioonide ja valitsuste vastu suunatud vandenõu kohta“), 1797, ja Abbé Barrueli kirjutatud tekst „Memoirs Illustrating the History of Jacobinism“ („Jakobinismi ajalugu illustreerivad mälestused“), 1797. Mõlemad tekstid väljendavad vandenõukartust seoses Baieri illuminaatidega Prantsuse revolutsiooni ajal.

⁽²⁾ EU DisinfoLab, COVID-19 Conspiracy Theories: Comparative trends in Italy, France, and Spain.

⁽³⁾ McKenzie-McHarg, Conceptual history and conspiracy theory, lk 18.

⁽⁴⁾ Hristov *et al.*, Introduction, lk 11.

⁽⁵⁾ Radu & Schultz, Conspiracy Theories and (the) Media (Studies).

⁽⁶⁾ Brotherton, Suspicious Minds, lk 62.

⁽⁷⁾ Boym, Conspiracy Theories and Literary Ethics: Umberto Eco, Danilo Kiš and The Protocols of Zion, lk 98.

⁽⁸⁾ Boym, Conspiracy Theories and Literary Ethics: Umberto Eco, Danilo Kiš and The Protocols of Zion, lk 98.

„Uskumus, et teatud sündmusi või olukordi manipuleerivad salaja kulisside taga võimsad negatiivsete kavatsustega jõud.“⁽⁹⁾

Benjamin Lee sõnu kasutades on oluline, et nad pakuvad „selgeid ja üheselt mõistetavaid narratiive, **jagades maailma sise- ja välisrühmadesse**, tugevdades **erilisuse tunnet**, mis tuleneb juurdepääsust siseringi teadmiste, ja suurendades üldiselt äärmuslike narratiivide atraktiivsust“⁽¹⁰⁾. Nii võivad vandenõuteooriad olla suunatud nii väidetavate salaühingute, nagu illuminaatide, kui ka reaalsete organisatsioonide, nagu Bilderbergi grupi või ÜRO vastu.

Vandenõuteooriad ja äärmusrühmitused

Ühiskondlikes ja poliitilistes valdkondades on palju vandenõuteooriaid, mis ulatuvad Kuul maandumisest (mida väidetavalt ei ole kunagi toimunud) kuni president Kennedy mõrvamiseni (kelle väidetavalt tappis Luure Keskagenteur (LKA)) ja printsess Diana surmani (kes väidetavalt muu hulgas lavastas oma surma või oli kuningliku vandenõu ohver). Bartletti ja Milleri sõnul on need siiski „**eriti levinud seoses terroriaktidega**“⁽¹¹⁾. Väited, et 9/11 oli siseringi töö või libasündmus, et Lockerbie pommiplahvatuse eest vastutab LKA või et Madridi rongimõrv oli Hispaania riikliku ja teiste välisriikide salateenistuste korraldatud vandenõu tulemus, on mõned selliste teooriate näited⁽¹²⁾.

Sellega seoses võib usk vandenõudesse aidata kaasa radikaliseerumisele ja äärmuslusele. Tõepoolest, kuigi usk vandenõuteooriatesse ei ole piisav tingimus äärmuslike tegude tegemiseks (on olemas rahumeelsed vandenõuteooriatesse uskuvad rühmad) ja selles valdkonnas tuleb teha rohkem uuringuid, nagu näitas John M. Berger, **kuuluvad äärmuslaste kõige levinumate kriisinarratiivide hulka vandenõud** ja eriti „usk, et välisrühmad tegelevad salajaste tegevustega, et kontrollida siserühmade tulemusi“⁽¹³⁾.

Võime lisada, et mõned vandenõuteooriad on kahjutud, kuid teistel võib olla **destabiliseeriv mõju** ja need võivad **ohutada inimesi vägivallale**. Pole üllatav, et vandenõuteooriad on äärmuslike ideoloogide jaoks **võimas värbamisvahend**, ja vastupidi, äärmuslikud ideoloogiad võivad soodustada vandenõuteooriaid⁽¹⁴⁾.

Näiteks on paremäärmuslikud ideoloogiad seotud antisemiitlike vandenõuteooriatega, nagu eespool nimetatud „Siioni tarkade protokollid“, mille eesmärk on

vahetada rollid ohvrite ja kurjategijate vahel. Selle narratiivi kohaselt on juudid (välisrühm) maailma domineerimiseks kokku leppinud ja leiutanud antisemitismi, et varjata oma tegelikke kavatsusi ja eesmärke muude kui juutide (siserühm) vastu.

Ka mõnes islamistlikus ja vasakäärmuslaste rühmituses on tugev **ohvriks langemise** komponent. Esimeste puhul keskendub vandenõu väidetavale juudi-kristlikule vandenõule, mis on pühendatud islami hävitamisele. Viimaste puhul võib vandenõusid seostada antisemitismiga, nagu paremäärmuslike ja islamistlike ideoloogiate puhul, ning niinimetatud globaalse eliidi vandenõuga, mille eesmärk on mõne arvates „uus (totalitaarne) maailmakord“⁽¹⁵⁾.

Seega võivad vandenõuteooriad kattuda isegi vastandlike äärmusrühmituste vahel ning sellele lisaks „toimivad need sageli „**radikaliseeriva multiplikaatorina**“, mis omakorda mõjutab rühma ideoloogiaid, sisemist dünaamikat ja psühholoogilisi protsesse“⁽¹⁶⁾.

Kokkuvõttes võib olemasoleva kirjanduse kohaselt **vandenõuteooriate kasutamine ja levitamine mängida olulist sotsiaalset rolli äärmusrühmituste jaoks**, eriti järgmise kaudu:

- selliste teooriate esitamine ilmutusena, mis on pühendatud „tõelise teadmise“ ja „varjatud tähenduse“ tutvustamisele neile, kes väärivad tõe teadmist, tugevdades seeläbi ühtsustunnet rühmades ja üksikisikutes, kes selle usu omaks võtavad;

⁽⁹⁾ European Commission, [What are conspiracy theories? Why do they flourish?](#)

⁽¹⁰⁾ Lee, Radicalisation and conspiracy theories, lk 344.

⁽¹¹⁾ Bartlett & Miller, The power of unreason, lk 17.

⁽¹²⁾ Samas.

⁽¹³⁾ Berger, Extremism, lk 66.

⁽¹⁴⁾ Cassam, Conspiracy Theories, lk 50.

⁽¹⁵⁾ Bartlett & Miller, The power of unreason, lk 3.

⁽¹⁶⁾ Bartlett & Miller, The power of unreason, lk 4.

- selgete narratiivide pakkumine kui lahendus elu keerukuse ja paljude ebakindlate elu asjaolude vastu;
- õige asja eest võitlemisele kiireloomulisuse lisamine. Kiireloomulisus õigustab ka vägivalda vastaste suhtes, sest „alternatiive ei ole“ ja vastasel juhul „on liiga hilja“;
- ohvristamise tekitamine;
- ohvrite ja kurjategijate vahetamine;
- „meie vs. nemad“ perspektiivi süvendamine, omistades siserühma tegelikud või tajutud probleemid salajastele ja ebaseaduslikele tegudele, mida teeb salapärase välisrühmade võimas salakabinet;
- dissidentlike häälte legitiimsuse vähendamine kui osa vandenõust;
- ekstremistlike ideoloogiate ja narratiivide atraktiivsuse suurendamine;
- olemasolevate eelarvamuste õigustamine;
- usaldamatuse levitamine ühelt poolt kodanike ja konkreetsete kogukondade ning teiselt poolt valitsuste ja institutsioonide vahel;
- poliitilise või ideoloogilise tegevuskava edendamine tõe arvelt.

Kokkuvõttes annavad sellised teooriad üksikisikutele võimaluse määratleda, kes (eeldatavalt) vastutab nende probleemide eest. Kui nad viitavad kindlale rühmale või isikule kui süüdlasele, **võivad nad aidata kaasa äärmusliku vägivalda kasutamisele** ning ohvrite valimisele ja sihtmärgi suunamisele.

Vandenõuteooriad poliitilise kasu saamiseks

Eriti oluline on kahe pooluse, sise- ja välisrühma vahelise konflikti õhutamine, et näha selgelt, et vandenõuteooriad edendavad peaaegu alati poliitilisi sihte, mille eesmärk on **mõjutada avalikku arvamust** või konkreetset sihtrühma soovitud suunas. Sellega seoses väidab Cassam, et „vandenõuteooriad [...] on eelkõige **poliitilise propaganda vormid**“⁽¹⁷⁾. Autori sõnul erinevad sedalaadi teooriad tavalisest jutustusest ajaloo käigus juhtunud konspiratiivsete faktide kohta. Viimane viitab hästi dokumenteeritud ajaloolistele episoodidele, esimene on seotud poliitiliste võtetega.

Olemasoleva kirjanduse läbivaatamine⁽¹⁸⁾ võimaldab tuvastada mõned vandenõuteooriate **eripärad**. Need teooriad on järgmised.

- **Spekulatiivsed**
Edukas vandenõu kustutab kõik tõendid. Seega võib vandenõuteooria sageli keskenduda üksnes anomaaliatele ja vihjekillukestele, mitte aga kindlatele tõenditele, mis paljastavad vandenõu. See eeldus võimaldab vandenõuteoreetikutel oma oletusi põhjendada.
- **Vastandlikud**
Peavoolu ja ametlikke eksperte nähakse kui osa institutsiooni katsest vandenõu varjata. Seega on nende seisukoht võlts ja vandenõuteoreetikud on oma olemuselt vastandlikud nende „ametlikule jutule“.
- **Esoteerilised**
Ametlikes lugudes ajalooliste sündmuste kohta puudub sageli esoteeriline tunnetus. Keeldudes ilmselgetest seletustest ning pakkudes salapärase ja esoteeriliste selgituste segu, on vandenõuteooriad atraktiivsemad.
- **Amatöörlikud**
Kuigi mõnel vandenõuteoreetikul on asjakohane kvalifikatsioon, on enamik neist niinimetatud interneti- ja amatöördetektiivid.

⁽¹⁷⁾ Cassam, Conspiracy Theories, lk 6–7.

⁽¹⁸⁾ Vt Cassam, Conspiracy Theories; Brotherton, Suspicious Minds; Keeley, Of conspiracy theories; Goertzel, Belief in conspiracy theories; Sunstein & Vermule, Conspiracy theories: Causes and cures.

- **Eelmodernsed**

Selles kontekstis peetakse eelmodernse vaatenurga järgi keerulisi sündmusi alati sügavamalt tähendust omavateks ja arvatakse, et neid kontrollib eliitriühm.

- **Isetihendavad**

Vandenõuteoreetikud või vandenõuteooriatest lummatud isikud võivad pidada vandenõuteooriate ümberlökkamise katset tõestuseks oma uskumuste paikapidavuse kohta.

Cassam väidab, et need omadused muudavad vandenõuteooriad tõenäoliselt mittetõeseks. Tõepoolest, autori sõnul „**ei ole oluline mitte see, kas vandenõuteooria on tõene, vaid kas see on ahvatlev**“⁽¹⁹⁾.

Miks usutakse vandenõuteooriatesse?

Kui vandenõuteooria on ahvatlev viis desinformatsiooni ja valeuudiste levitamiseks õilsa missiooni egiidi all, mis on pühendatud varjatud vandenõu ja nähtamatu käe paljastamisele avalike (ja sageli kohutavate) sündmuste taga, siis **vandenõuteoreetikut** võib defineerida kui (näilist) **kangelast, kelle ülesanne on tuua paljastused päevavalgele**. Spektri teises otsas on need, keda võime nimetada **vandenõuteooriate tarbijateks** – inimesed, kes ei tooda vandenõuteooriaid, kuid keda need siiski köidavad või kes neid usaldavad, olenemata sellest, kas nad neid levitavad või mitte.

Vandenõuteooriad võivad neid inimesi köita, sest kohutavad sündmused, nagu Cass Sunstein on öelnud, tekitavad pahameelt ja nad peavad neid seostama tahtliku tegevusega⁽²⁰⁾, või sellepärast, et mõned neist teooriatest sobivad nende ideoloogilise või poliitilise veendumusega, nagu väidab Cassam, või Brothertoni sõnul sellepärast, et

„vandenõuteooriad resoneerivad mõnede meie aju sisseehitatud eelarvamuste ja otseteedega ning haakuvad mõnede meie sügavaimate soovide, hirmude ja oletustega maailma ja selles olevate inimeste kohta. Meil on loomupäraselt umbusklik meel. Me kõik oleme sünnijärgsed vandenõuteoreetikud“⁽²¹⁾.

Vastuseks küsimusele, miks me kõik oleme potentsiaalselt vastuvõtlikud uskuma vandenõuteooriatesse, nimetab Brotherton mõned inimmeele kognitiivsed eelarvamused.

- **Kontrollivajadus**

Kui inimene ei suuda ennast kontrollida, otsib ta mingisugust kompenseerivat kontrollivormi. Uskumine võimsatesse vaenlastesse, kes kontrollivad meie elu mõningaid aspekte, on just üks kompenseeriva kontrolli vorm.

- **Mustri leidmine**

Seoste loomine ja mustrite leidmine aitab maailma mõtestada. Inimene teeb seda alateadlikult ja mõnikord „tekitades seose asjade vahel, mis tegelikult kokku ei kuulu“.

- **Tahtlikkust puudutav kallutatus**

Kalduvus eeldada, et asjad toimuvad alati „sellepärast, et keegi tahtis seda“.

- **Proportsionaalsust puudutav kallutatus**

Kalduvus eeldada, et sündmuse suurus vastab selle põhjustaja suurusele.

- **Kinnitust puudutav kallutatus**

Kalduvus otsida tõendeid, mis sobivad sellega, mida juba usutakse, eirates vastupidiseid elemente ja tõendeid.

Jäädes küsimuse juurde, miks üksikisikud võivad olla vaimustatud vandenõuteooriatest või kalduda neid looma, tarbima, uskuma ja levitama, võib nimetada ka teisi tegureid. Freemani ja Bentalli sõnul

⁽¹⁹⁾ Cassam, Conspiracy Theories, lk 31.

⁽²⁰⁾ Sunstein, Conspiracy Theories and Other Dangerous Ideas, lk 13.

⁽²¹⁾ Brotherton, Suspicious Minds, lk 16.

„õitseksid konspiratiivsed tõlgendused maailmast marginaliseerumise, vaesuse, ebasoodsate lapsepõlvkogemuste, kontrolli puudumise, madala enesehinnangu ja õnnetuse kontekstis“ (22).

Praegu on peamiselt kaks koolkonda, kes arutlevad selle üle, miks vandenõuteooriad tekivad ja levivad. Võime nimetada neid **paranoiat käsitlevaks seisukohaks ja kultuurisotsioloogiliseks seisukohaks**. Esimene, Richard Hofstadteri (23) välja töötatud teooria väidab, et vandenõuteooriad on individuaalpsühholoogia üks tahk ning et vandenõuteoreetikutel on paranoiline isiksusetüüp, nad tunnevad end võimetuna ja neil on mustvalge maailmavaade. Teine vaatlleb vandenõuteooriaid hoopis kui midagi sügavalt poliitilistes kultuurides juurdunud ja keskendub pigem sellele, et vandenõulikku mõtlemist võib vaadelda kui populistliku protesti vormi niinimetatud võimsate eliitide vastu (24). Sellisel juhul võivad vandenõuteooriad kujutada endast aluseks olevate, lahendamist vajavate sotsiaalsete pingete sümptomeid.

Interneti ja sotsiaalmeedia roll

Vandenõuteooriaid levitatakse mitmel viisil ja eri põhjustel, näiteks oluliste sündmuste tahtlik manipuleerimine, poliitiline propaganda konkreetsete isikute ja rühmade vastu, analüütiliste oskuste puudumine, kognitiivsed kõrvalekalded, meelelahutus, rahalised põhjused ja nii edasi ja nii edasi. Neid võidakse levitada ka ilma kavatsuseta soodustada polariseerumist, äärmuslust või vägivalda. Siiski, kui vandenõuteooria juurdub, võib see kiiresti kasvada ja mõju, mida see võib avaldada radikaliseerumise suhtes tundlikele inimestele, on raske tõkestada.

Internet, sotsiaalmeedia, telesaated või niinimetatud vandenõukino **võivad suurendada vastuvõtlikkust vandenõuteooriate suhtes** (25). Sellega seoses võib isegi **muusika** olulist rolli mängida. Näiteks liikumine White Power Music (valge võimu muusika) levitas rassistlikku sisu, et internatsionalistlikud vandenõud õonestavad valge nahavärviga inimesi. Muusika on tõepoolest aastakümneid teeninud valgete ülemvõimu korraldajaid ning internet on võimas viis selle edasiseks levitamiseks ja edendamiseks. Asjaolu, et internet võib vandenõuteooriaid edendada ja levitada ning et veebipõhised aruteluforumid ja sotsiaalmeediakanalid annavad sellest nähtusest väärtusliku ülevaate, ei tähenda, et inimesed on praegu rohkem altid vandenõulikule mõtlemisele kui enne interneti leiutamist (26). Sellegipoolest võivad mõned elemendid, nagu vandenõuteooriatele juurdepääsu lihtsus, nende leviku kiirus ja avalikult kättesaadavate andmete massiline kasv ilma selgete juhusteta, kuidas neid tõlgendada, suurendada **ohtu, et kõige haavatavamad inimesed satuvad vandenõude labürinti**. Mis puudutab sotsiaalmeediakanaleid, siis väidavad mõned teadlased, et

„vandenõuteooriad ei hüppa sotsiaalmeedia kaudu valimatult inimeselt inimesele, nagu sageli arvatakse. Selle asemel kipuvad nad koonduma kogukondadesse, kus ollakse nendega juba päri“ (27).

Sellega seoses tuleb ka märkida, et uue põlvkonna terroristidele on omane, et suur osa nende radikaliseerumisprotsessist näib olevat toimunud internetis (28), kus nad jagavad vandenõuteooriaid paljude veebikogukondade kaudu, mis tugevdavad ja õigustavad üksteise teooriaid olenevalt nende poliitilisest maailmavaatest. Ei tohiks alahinnata riske, mis on seotud vastastikuse radikaliseerumise ja ühiskonna polariseerumise õhutamisega.

Vandenõuteooriad ja paremäärmuslus

2017. aastal ajakirjas Journal of Social and Political Psychology avaldatud uuringus väidetakse, et **„äärmuslikult vasak- ja parempoolsed isikud kalduvad vandenõuteooriatesse rohkem uskuma kui**

(22) Freeman & Bentall, The concomitants of conspiracy concerns, lk 596.

(23) Vt näiteks Hofstadter, The Paranoid Style in American Politics.

(24) Vt näiteks Hooper, Populism and conspiracy theory in Latin America, lk 260–274; Bergmann, Conspiracy & Populism: The Politics of Misinformation.

(25) Mulligan & Habel, The implications of fictional media for political beliefs, lk 2.

(26) Douglas *et al.*, Understanding Conspiracy Theories, lk 15.

(27) Douglas *et al.*, Understanding Conspiracy Theories.

(28) Vt näiteks Weimann, Terrorism in Cyberspace: The Next Generation; UNODC, The use of the Internet for terrorist purposes.

möödukad“ (29). Tõepoolest, poliitiline ekstremism ja usk vandenõudesse on mõlemad seotud sarnase, ühiskonna mõtestamisele suunatud mõtteviisiga (30). Nagu selle ülevaate esimeses osas öeldud, on keerulistele küsimustele lihtsate vastuste andmine ning keeruliste sündmuste põhjuste ja vastutavate isikute selge määramine just see moodus, mis võimaldab inimestel ebakindlusega toime tulla. Äärmusrühmitused kasutavad seda inimlikku vajadust oma radikaalsete poliitiliste ideoloogiate levitamiseks, pakkudes sihtrühmale ahistavate sündmuste kohta põhjuslikke selgitusi, mis võimaldavad inimestel kaitsta veendumusi ja uskumusi hoolimata haavatavusest ja loogilisest vastuolust.

Vandenõuteooriad on populaarsed kõikvõimalike ekstremismi liikide puhul. Europoli andmetel on paremäärmuslased viimastel aastatel viinud läbi märkimisväärse arvu terrorirünnakuid, mis jõudsid ka Euroopasse, inspireerituna „ülemaailmsest kogukonnast, mis järgib ja süvendab vandenõuteooriaid ning levitab üleskutseid vägivaldale“ (31). Norras (2011) ja Uus-Meremaal (2019) toimunud rünnakud, mida selgitatakse üksikasjalikumalt allpool, on selle kohta ilmekas näide ning tõestavad, kuidas **apokalüptilised uskumused ja vandenõuteooriad paremäärmuslike rühmituste diskursustes võivad avaldada laastavat mõju.** Tõepoolest, neonatsismi konspiratiivset mõtteviisi ja fašismi kultuuri, mis kujutavad tegelikkust „hea või kurjana“ (32) toetavad regulaarselt vandenõuteooriad, mis pakuvad nende järgijatele „missioonitunnet ja „kõrgemat“ põhjust, mis mõnikord tekitab neis usulist pühendumist – mida mõned pooldajad kirjeldavad avalikult kui oma „usku“ (33).

Vandenõuteoreetikud jõuavad suure tõenäosusega laia ideoloogilise kuuluvusega inimesteni paremäärmuslikus spektris. Nagu väidab Majanduse ja Rahu Instituut, ei ole paremäärmuslik terrorism viimase kümne aasta jooksul olnud tihedalt seotud konkreetse terrorirühmitusega (34). Selles laia ideoloogilise kuuluvuse spektris **õhutavad vandenõuteooriad värbamise meetodeid**, tekitades vahetu ohu tunde, mis nõuab kohest tegutsemist.

Paremäärmuslus koosneb mitmesugustest liikumistest (35), millel on nii ähvardavaid ja rassistlikke vaateid kui ka uskumusi vandenõudesse ning teooriaid ajaloosündmuste ja muude ühiskondlik-poliitiliste faktide kohta (36).

„Nad aitavad kaasa hirmu ja vaenu õhutamisele vähemusrühmade vastu. Selline õhkkond, mis põhineb ksenofoobial, juutide ja moslemite vihkamisel ning immigratsioonivastastel meeleoludel, võib langetada mõne radikaliseerunud isiku jaoks piiri, et kasutada vägivalda vähemusrühmade ja nende vara vastu, nagu me oleme viimastel kuudel liiga sageli näinud“ (37).

Isegi kui paremäärmuslikud rühmitused kogu ELis ei kasuta vägivalda, levitab nende propaganda – mis sageli põhineb usul „valge rassi“ üleolekusse ja väidetavale vandenõule, mille eesmärk on asendada valge elanikkond massilise sisserände abil – **vaenukõnet, edendab sihtrühmade dehumaniseerimist ja õhutab teisi inimesi vägivalda kasutama.** Isegi parempoolsed populistlikud liikumised võtavad sageli omaks vandenõuteooriaid, ilma et nad kasutaksid otseselt füüsilist vägivalda. Teine näide sellega seoses on **niinimetatud soolise vandenõu teooria**, mis näib olevat laialt levinud paremäärmuslaste seas. Sellesse teoriasse usuvad inimesed arvavad, et soouuringud ja LGBT õiguste eest seismine on võimsate rühmade salajase vandenõu nähtav ilming, et kahjustada teisi siserühmi, näiteks katoliku kirikut, või ohustada perekondlikku üksust, tekitades konflikti sugude vahel (38).

Kokkuvõttes võivad sellised teooriad isegi ilma vägivalda kasutamisetä populariseerida ksenofoobiat, autoritaarsust, patuoinaks tegemist ja vandenõulisust, millega kaasneb oht seadustada diskrimineerimist või õõnestada usaldust demokraatlike institutsioonide vastu.

Immigrantidevastased vandenõuteooriad

(29) Krouwel *et al.*, Does extreme political ideology predict conspiracy beliefs, economic evaluations and political trust?, lk 435.

(30) van Prooijen *et al.*, Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories, lk 570.

(31) Europol, European Union Terrorism Situation and Trend Report (TE-SAT) 2020, lk 77.

(32) See mõtteviisi näib olevat ühine igasuguse äärmusluse puhul.

(33) Jackson, Conspiracy Theories and Neo-Nazism in the Cultic Milieu, lk 462.

(34) Institute of Economics & Peace, Global Terrorism Index 2019, lk 44.

(35) Näiteks valgete ülemvõimu pooldajad, valged natsionalistid, valged separatistid ja neonatsid, nagu Ku Klux Klan, Ameerika Natside Partei, Rahvuslik Liit, Aryan Nations (aaria rahvad) jne.

(36) Winter, My Enemies Must Be Friends: The American Extreme-Right, Conspiracy Theory, Islam, and the Middle East, lk 1.

(37) De Bolle, Foreword, lk 4.

(38) Marchiewska & Cichocka, How a gender conspiracy theory is spreading across the world.

Enne 51 inimese tapmist ja kümnete inimeste vigastamist kahes Uus-Meremaa mošees postitas Brenton Tarrant 74-leheküljelise manifesti „**Suur asendamine**“. Pealkiri viitab Renaud Camus' raamatus „Le Grand Remplacement“ sisalduvale vandenõuteooriale. Manifesti sisu põhjal avanevad Tarranti vandenõudesse uskumise ja vägivaldse ideoloogia nurgakivid, mille võib kokku võtta järgmiselt ⁽³⁹⁾:

- sisserändajad on „sissetungijad“, kes koloniseerivad teiste inimeste maid;
- „sissetungijad“ tapavad planeedi oma viljakuse tõttu;
- valge rass on rünnaku all ja teda ähvardab otsene väljasuremine;
- islam ja moslemid on peamine oht Euroopale ja valgete ülemvõimule;
- nii kapitalistid kui ka sotsialistid, samuti liberaalsuse ja „nihilismi“ ideoloogiad on hävitanud keskkonda ja aidanud tugevalt kaasa Lääne tsivilisatsiooni allakäigule;
- tsiteeritakse „globalismi“, mida mõistetakse majandusliku ja poliitilise süsteemina, mis töötab majandust ja meediat kontrollivate varjatud jõudude huvides, samuti „valgete vastu suunatud meediamasinat“ ja „X-rühmi“, mis mõlemad on süüdi pahatahtlikes salajastes vandenõudes;
- traditsioonilise perekonna hävitamine on üks Euroopa rahvastiku vähenemise põhjusi;
- internetis on vastused kõigele: „Te ei leia tõe kusagilt mujalt“.

Tarrant, kes peab end „ökofašistiks“, kes on pühendunud looduskorra säilitamisele „rohelise natsionalismi“ kaudu (võitlus ülepopulatsiooni ja migratsiooni vastu), väitis, et Christchurchi rünnakud olid **kättemaks** Euroopa valgete inimeste (väidetava) genotsiidi ja Euroopas toimunud džihaadi terrorirünnakute eest.

Manifest osutab ideoloogilistele seostele suure asendamise vandenõu ja paralleelse „**valgete genotsiidi**“ **teooria** vahel, mis mõlemad keskenduvad valge rassi ülemvõimu postuleerimisele ja hoiatuse levitamisele selle kohta, et valgeid rahvusi ähvardab asendamine. Kuigi mõlemad teooriad kasutavad rassistlikke sõnastusi immigrantide vastu ja propageerivad vähemustevastast vihkamist, võib nende peamist erinevust iseloomustada nii, et esimene on lähemal nn **Euraabia teooriale**, mis väidab, et lääneriigid allutatakse islami võimu alla, ja teine on sagedamini seotud antisemiitlike vandenõuteooriatega ⁽⁴⁰⁾. Kuid nagu käesoleva ülevaate esimeses osas väideti, võivad sellised teooriad eesmärgi poolest kattuda. Näiteks suure asendamise teooria puhul kujutatakse sageli, et vandenõu juhivad juudid ⁽⁴¹⁾.

Suure asendamise vandenõuteooria on seotud ka **antifeminismiga**, mille järgi

„feminism on väidetavalt leiutatud selleks, et juhtida naisi kõrvale nende „loomulikust“ rollist emana, ja sellest tulenevalt süüdistatakse neid sündimuse vähenemises lääneriikides, mis omakorda võimaldab sisserändajatel – kelle naisi ei ole väidetavalt feministlik retoorika mõjutanud – kiiremini enamuseks saada“ ⁽⁴²⁾.

Brenton Tarrant teatas, et teda inspireerisid Oswald Mosley (Inglise poliitik, kes juhtis aastatel 1932–1940 Briti fašistide liitu), Dylann Roof (valgete ülemvõimu pooldaja, kes tappis 2015. aastal Charlestonis üheksa afroameeriklast) ja Anders Breivik (2011. aastal Norras toimunud rünnakute toimepanija). Nad kõik jagavad (või on jaganud) **rassistlikke vaateid**, mis ennustavad kohutavat tulevikku ja saatust, mis hõlmab valgete inimeste võimu kaotamist. Tänapäevane näide selle loo kasutamisest oleks praegune **boogaloo-liikumine**, mis koondab „äärmusrühmitusi relvaõiguste ja omakaitse liikumisest kuni valgete ülemvõimu liikumiseni“, kes viitavad „teisele kodusõjale“ või „rassisõjale“, kasutades sõna „boogaloo“ ⁽⁴³⁾. „Boogaloo poisid“ kasutavad iroonilisi pilte ja meeme, nagu relvastatud konn Pepe (Pepe the Frog), mis on levinud meem, mida kasutavad valgete ülemvõimu pooldajad ja alternatiiv-parempoolsed rühmitused.

⁽³⁹⁾ Centre for Analysis of the Radical Right, 'The Great Replacement' – Decoding the Christchurch Terrorist Manifesto.

⁽⁴⁰⁾ Davey & Ebner, The Great Replacement, lk 7.

⁽⁴¹⁾ Europol, European Union Terrorism Situation and Trend Report (TE-SAT) 2020, lk 95.

⁽⁴²⁾ Samas, lk 71.

⁽⁴³⁾ Zadrozny, What is the 'boogaloo'? How online calls for a violent uprising are hitting the mainstream.

Sellea seoses tasub mainida, et sellised liikumised nagu Identitäre Bewegung (Saksamaa) või Pegida UK on süüdistanud oma riigi valitsusi „oma rahva genotsiidis“, seostades islami natsismiga nende eeldatava ühise ohtliku agressiooni, rassismi, tapmisele üleskutsumise, sallimatuse ja rõhumise ideoloogia tõttu⁽⁴⁴⁾. Üldiselt toituvad need liikumised immigratsioonivastastest meeleoludest, esitades end kui valvureid, kes kaitsavad „enamusrahvastikku“ võõramaalaste, väljastpoolt tulevate immigrantide eest.⁽⁴⁵⁾ Nad sõltuvad oma sihtrühma emotsioonides peituvatest narratiividest ja väidetest ning levitavad neid seejärel internetis. Nad panustavad väljastpoolt tuleva „demograafilise ohu“ tajumisele, et õhutada immigratsioonivastaseid meeleolusid.

Antisemiitlikud vandenõuteooriad

Paremäärmuslus on traditsiooniliselt antisemiitlik. Näiteks **holokausti eitamine** on silmatorkav näide paremäärmuslaste katsetest vabastada natsid, süüdistades samal ajal juute igasugustes pahategudes. Ameerika uuriv ajakirjanik Chip Berlet määratleb vandenõuteooriaid kui „hirmu vahendeid“⁽⁴⁶⁾, mis on antisemitismis ja rassismis sügavalt juurdunud. Kuigi koos ajalooliste asjaoludega võivad sihtmärgid muutuda, on **juudid endiselt paremäärmuslike rühmituste jaoks olulised patuoinad. Sionistliku okupeeritud valitsuse (ZOG, Zionist Occupied Government)** kontseptsioon kirjeldab näiteks usku vandenõusse, et juudi salaklik kontrollib salaja peamisi maailma valitsusi, ja see on olulisel kohal peaaegu kõigis neonatsistlikes või valgete ülemvõimu toetavates rühmitustes ning selle tulemuseks on sellised loosungid nagu „Purustage ZOG“, „Surm ZOG-le“ ja „Tapa ZOG“.

Nagu juba eelnevatel lehekülgedel mainitud, on raamat „**Siioni tarkade protokollid**“ tõenäoliselt antisemiitliku vandenõuteooria parim näide. See kurikuulus võltsing, mis on tuntud kui Hitleri lemmik valedokument, ringleb endiselt üle maailma mitmes versioonis, mis sisaldavad samu väiteid. Kokkuvõttes süüdistatakse juute peamiselt järgmises⁽⁴⁷⁾:

- salajane vandenõu maailma vallutamiseks ja domineerimiseks vabamüürlaste loožide kaudu;
- ajakirjanduse ja meedia kontrollimine, et takistada iseseisvat mõtlemist ning hoida inimesi oma võimu all;
- rahvusvaheliste pankade kontrollimine, majandusega manipuleerimine ja finantsspekulatsioonide soodustamine;
- kiriku ja riigi nõrgestamine;
- türanliku maailmavaate omamine;
- valitsuste kontrollimine valitud ametnike kaudu;
- demokraatia peatamise kavandamine, kasutades ära erakorralise seisukorra kehtestamist eesmärgiga alaliselt võimu hoida.

Tuleb märkida, et paljud vandenõudesse uskujad – mitte ainult paremäärmuslased – viitavad sageli protokollide tekstile kui tõendile juutide mahhinatsioonide kohta. Antisemiitlikes vandenõuteooriates peitub kahtlemata tugev kattuvus parem-, islamistliku ja vasakäärmusluse vahel. Selles suhtes võib antisionismi kasutada vandenõuteooriates „juutide“ asendusterminina, mis raskendab antisemiitlike pahatahtlike narratiivide lahtimõtestamist väidetava juutide ülemaailmse võimu kohta.

Nagu näeme järgmistes peatükkides, andis COVID-19 pandeemia võimaluse paremäärmuslike vandenõuteooriate õitsenguks, pidades silmas antisemiitlike hoiakuid.

Kehtiva poliitilise süsteemi ja eliidivastased vandenõuteooriad

⁽⁴⁴⁾ Klein & Muis, Online discontent: comparing Western European far-right groups on Facebook, lk 555.

⁽⁴⁵⁾ Ekman, Anti-immigrant Sentiments and Mobilization on the Internet, lk 557.

⁽⁴⁶⁾ Berlet, Toxic to Democracy - Conspiracy theories, demonization, & Scapegoating, lk 2–3.

⁽⁴⁷⁾ Samas, lk 19.

Nagu kirjeldatud, tuginevad vandenõuteooriad sageli võimsa ja pahatahtliku eliidi väljamõeldud rühmale, kes tahab kuritegelike ambitsioonidega kontrolli saavutada. Kaks vandenõuteooriat, mis kuuluvad just sellesse kategooriasse, on **QAnon** ja **#Pizzagate**. QAnon on paremäärmuslik vandenõuteooria, millel puudub ilmselge tegelikkusele tuginev alus ja mis väidab, nagu üks salapärane kõrge sõjaväelane või USA ametnik („Q“) oleks veebipõhise teadetetahvli 4chan kaudu avaldanud teavet väidetava „süvariigi“ kohta, mida juhivad poliitikud, nagu Hillary Clinton, ja president Donald Trumpi vastu seisev Hollywoodi eliit ⁽⁴⁸⁾.

Teooria muudab veel vähem usaldusväärseks asjaolu, et selles kiidetakse heaks teised teooriad ja kombineeritakse oma süžeed nendega, näiteks #Pizzagate'i-nimelise teooriaga, mis 2016. aasta USA presidendivalimiste ajal plahvatuslikult levis, eriti kui need sõnumid ja videod Redditi kogukonnas populaarsust kogusid. Selles ümberlõkatud vandenõuteoorias väidetakse, et Hillary Clintoni kampaaniajuhi häkitud kontolt tulnud e-kirjad sisaldasid kodeeritud sõnumeid, mis viitasid laste seksuaalsele väärkohtlemisele ja inimkaubandusele. Kuna e-kiri sisaldas viiteid pitsale ja pitsarestoranidele, oli selle teooria kohaselt kuritegeliku tegevuse väidetav peakorter ühe konkreetse pitsarestorani keldrikorrus Washingtonis. Ainus tõde selles loos on, **et relvastatud mees tulistas selles pitsarestoranis automaatsest vintpüssist pärast seda, kui ta oli sisenenud, et uurida juhtumit, millest ta oli lugenud internetis** ⁽⁴⁹⁾. Neli aastat pärast selle vandenõuteooria levikut püsib #Pizzagate endiselt elus. Nagu viirus, on see teooria muutunud ja muteerunud, et ellu jääda, leides Hillary Clintoni asemel eri sihtmärke, näiteks Justin Bieber ja Bill Gates. See juhtus taas mõned kuud enne uusi presidendivalimisi.

#Pizzagate'ist sai QAnoni vandenõuteooriate nurgakivi, mille mõjutajad on laialdaselt kasutanud ka COVID-19 pandeemiat, et levitada desinformatsiooni ja valeuudiseid, mis ohutavad ühiskonna polariseerumist ning on vägivalda kasvulava. Kuigi QAnoni teooriad võivad olla pärit USAst, **usutakse, et nende narratiivid ei ole piire** ja need on juba Euroopas kanda kinnitanud ⁽⁵⁰⁾. Nende teooriate ja COVID-19 pandeemia vahelist seost näeme üksikasjalikumalt järgmises jaotises.

Vandenõuteooriad COVID-19 kontekstis

Nagu Michael Barkun on selgelt öelnud, osutab vandenõuteoreetikute maailmavaade universumile, mida juhuslikkuse asemel valitsevad täpselt määratletud struktuurid, ning see väljendub kolmes peamises põhimõttes ⁽⁵¹⁾:

- midagi ei toimu juhuslikult;
- miski ei ole nii, nagu tundub;
- kõik on omavahel seotud.

Suure ebakindluse ajal kattuvad need kolm põhimõtet suuresti ühiste kaebustega nii isiklikul kui ka poliitilisel tasandil. COVID-19 pandeemia tõi endaga kaasa kahtlusi, ärevust, hirmu ja ohu miljonite inimeste elule. Sellises kontekstis õitsevad konspiratiivsed narratiivid ja **äärmusrühmitused kasutasid koroonaviiruse levikut ära võltsuudiste levitamiseks ja vägivalda ohutamiseks**.

Paremäärmusrühmitused ja üksikisikud kasutasid juhust oportunistlikult ära ning ujutasid sotsiaalvõrgustikud ja veebi laiemalt üle rassistlike narratiivide, apokalüptiliste teooriate, konspiratiivsete mõtete ja äärmuslike maailmavaadetega ajal, mil inimesed olid oma kodudes isoleeritud, mistõttu veebist sai nende peamine teabeallikas ⁽⁵²⁾. See mürgine kooslus kujutas endast „täiuslikku tormi“, kus kõige haavatavamad inimesed, näiteks vaimse tervise või sotsiaalsete probleemide all kannatavad inimesed, seisid silmitsi desinformatsiooni metsikust levikust tuleneva kriitilise ohuga. Selles suhtes kinnitas paremäärmuslus oma kalduvust kasutada desinformatsioonitaktikat kui oma kõige tõhusamat propagandastrateegiat.

Selle pettuste ja vandenõuteooriate sarja **peamised sihtmärgid** olid juudid, moslemid, aasialased ja välismaalased (eriti immigrandid).

Paremäärmuslike rühmituste traditsiooniline, peamiselt autoritaarne, rassistlik ja antisemiitlik propaganda on kohandatud pandeemia ajale. Näiteks on levitatud antisemiitlikke meeleolusid, milles süüdistatakse juute ja

⁽⁴⁸⁾ Zadrozny & Collins, How three conspiracy theorists took 'Q' and sparked Qanon.

⁽⁴⁹⁾ Nelson, What is Pizzagate? The fake news scandal involving Hilary Clinton and Wikileaks explained - and why it's trending amid Epstein inquiry.

⁽⁵⁰⁾ Labbe *et al.*, QAnon's Deep State conspiracies spread to Europe.

⁽⁵¹⁾ Barkun, A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America, lk 2–3.

⁽⁵²⁾ Katz, The Far-Right's Online Discourse on COVID-19 Pandemic.

lisraeli viiruse tekitamises ja pandeemia korraldamises, et võtta üle turud ja laiendada oma mõju riikide valitsuste üle. Iisraeli on süüdistatud ka selles, et ta on koos USAga loonud viiruse, et võtta sihtmärgiks selliseid rivaale nagu Hiina ja Iraan. Lisaks kutsuti paremäärmuslaste desinformatsioonikampaaniates üles tegelikele rünnakutele ja vägivallale. Sellega seoses õhutasid mõned USA liikumised oma koroonaviirusega nakatunud järgijaid „bioloogiliseks relvaks“⁽⁵³⁾ muutuma ning sisenema kohalikesse sünagoogidesse ja **juute nakatama** – õudne üleskutse, mis kehtib ka teiste sihtmärkide, nagu **moslemite**, mošeede ja „**muude kui valgete inimeste**“ kohta.

Ksenofoobsed hoiakud on muutunud ka vandenõuteooriateks, mis osutavad **hiinlastele** ja **sisserändajatele**. Mis puutub esimesse, siis internetis ringlevas groteskses ja populaarses vandenõuteoorias väidetakse, et Wuhani laboratoorium, kust viirus pärinevat, valmistas ravimit nimega **adrenokroom** (mida selle teooria kohaselt kasutavad laialdaselt Hollywoodi kuulsused), mille tootmiseks on vaja **laste rituaalset tapmist**, et saada vajalikke kemikaale⁽⁵⁴⁾. See teooria on tihedalt seotud #Pizzagate'i narratiiviga laste satanistlike rituaalide kohta ja laialt levinud QAnoni järgijate seas. Selle narratiivi kohaselt **rahastab Wuhani tootmisettevõtet George**

Soros⁽⁵⁵⁾.

COVID-19 pandeemia ajal on **QAnoni kogukond** koondanud hulga muid paranoilisi hirme ja muutnud need vandenõuteooriateks, näiteks⁽⁵⁶⁾:

- COVID-19 on valitsuse salajane vandenõu, mille eesmärk on rünnata Donald Trumpi ja kahjustada tema tagasivalimisvõimalusi;
- COVID-19 on bioloogiline relv;
- ravi on olemas, kuid see on kättesaadav ainult ülirikkale eliidile;
- Donald Trump kuulutab välja sõjaseisukorra, et hõlbustada selle võimsate kurjategijate salakliki arresterimist.

Lisaks levivad paremäärmuslased teooriaid, mis on seotud sellega, et COVID-19 pandeemiat kasutavad ära sisserändajad, et **tungida vastuvõtvatesse riikidesse**. Need sisserändajatevastased narratiivid on sageli seotud eelmainitud looga vältimatu kodusõja apokalüptilise tuleku kohta.

Kes neid teooriaid levitab?

Vandenõuteooriaid levitatakse internetis suurel määral ametlike ja legaalsete meediaplatformide kaudu, enne kui need suunduvad vähem juurdepääsetavate platformide, näiteks foorumite ja krüpteeritud jututubade kaudu pimedamatele äärealadele. **Kõige sagedamini kasutatavad veebiplatformid** on Twitter, Facebook, YouTube, 4chan, 8chan, Gab, Reddit, Voat ning krüpteeritud jututoad, sealhulgas Telegram ja Discord (mängijate viibimiskohad). Teatud etapis rakendatakse toetuse mobiliseerimiseks **veebiväliseid strateegiaid**. Äärmusrühmitused võtavad näiteks üle spordi või võrgumängude võrguvälise tegevuse või muusikafestivalid, kus nad saavad kohtuda ja manipuleerida inimestega kogu Euroopas, kasutades vandenõuteooriaid värbamisvahendina. Need üritused on tõeline värv toetuse kasvatamiseks. Kuid kes on selliste teooriate levitamise taga? Selleks et nähtuse üldpilti ja laiemat strateegiat, mille eesmärk on toetajaid ja pooldajaid mobiliseerida, paremini mõista, tuleb teha rohkem uuringuid. Peamised analüüsivad klastrid on järgmised.

- **Haavatavad isikud**

Kõikidel vandenõuteooriatel ei ole pahatahtlikku eesmärki. Nagu Euroopa Komisjon rõhutas, soovivad mõned inimesed sihilikult üles keerata ja ära kasutada teatud rühmade majanduslikku, poliitilist ja kultuurilist haavatavust, kuid teised „inimesed, kes levitavad vandenõuteooriaid, usuvad neisse **tõeliselt**“⁽⁵⁷⁾. Paranoilise isiksusetüübiga inimesed peavad näiteks maailma kurjaks kohaks, mis on täis ohte, riske ja rõhumist, ning tõlgendavad „süütuid sündmusi ja käitumist ähvardavana ning on vastuvõtlikud vandenõuteooriatele ja ohtu käsitlevatele „Jugudele“ ja narratiividele“⁽⁵⁸⁾. See on asjakohane ka

⁽⁵³⁾ Institute for Strategic Dialogue, Covid-19 Disinformation Briefing No. 2. Far-right Mobilisation.

⁽⁵⁴⁾ Samas.

⁽⁵⁵⁾ Samas.

⁽⁵⁶⁾ Samas.

⁽⁵⁷⁾ European Commission, Identifying conspiracy theories.

⁽⁵⁸⁾ Radicalisation Awareness Network, Extremism, Radicalisation & Mental Health: Handbook for practitioners, lk 27.

nartsissistliku isiksuse või skisotüüpsete tunnustega inimeste puhul. Neid inimesi tõmbavad sageli vandenõuteooriad ja ekstsentrilised seletused maailma kohta.

Teine vandenõuteooriate levitamise suhtes haavatav kategooria on need, kes kannatavad oma elus ebasoodsate sotsiaal-majanduslike elutingimuste, isolatsiooni ja ebakindluse all, kuna sellised teooriad võivad keerulisi sündmusi mõtestada ning pakkuda neile inimestele rahulikkust ja kohest lohutust ⁽⁵⁹⁾.

- **Vandenõuettevõtjad**

Cass Sunstein väidab, et neid, kes „saavad otseselt või kaudselt kasu nende teooriate levitamisest“, võib määratleda kui „vandenõuettevõtjaid“. Sellesse kategooriasse kuuluvad mõned isikud, kes levitavad vandenõuteooriaid, sealhulgas paremäärmuslusega seotuid. Nad võivad olla huvitatud rahast, kuulsusest või ühiskondlik-poliitiliste eesmärkide saavutamisest ⁽⁶⁰⁾.

- **Äärmusrühmitused**

Nagu eespool märgitud, on äärmusrühmitused kasutanud ja kasutavad jätkuvalt vandenõuteooriaid oma tegevuse selgitamiseks või õigustamiseks, järgijate ligimeelitamiseks ja oma eesmärkide edendamiseks. Sellega seoses on ülemaailmne mõju ja ebakindlus, mida COVID-19 pandeemia on avaldanud ja jätkuvalt avaldab, tekitanud viljaka pinnase igat liiki vägivaldsetele äärmusrühmitustele, et pakkuda oma versiooni praeguse kriisi piiritlemiseks, levitades narratiive vandenõuteooriate ja valeuudiste kujul. Kõige olulisem on see, et nad pakuvad kogukonda (nii väljaspool veebi kui ka veebis), kus on võimalik auru välja lasta ja olukorda arutada, samuti pakuvad nad platvormi, et edendada ideid, kuidas muuta praegust maailma selliseks, mida nad propageerivad kui paremat.

- **Rahvusvaheline poliitiline areen**

Paljusid vandenõuteooriaid levitatakse poliitilise kasu saamiseks. Mõned populistlike erakondade juhid kasutavad näiteks sageli vandenõudega seotud kõnekujundeid. QAnoni grupi juhtum ja #Pizzagate'i pettused on vandenõuteooriate poliitilise kasutamise kaks silmatorkavat näidet. Lõpuks näitas koroonaviiruse pandeemia ära, kuidas vaenulikud valitsusvälised välismaised tegutsejad võivad kriisi ajal tekkivat ebakindlust ära kasutada, et desinformatsioonikampaaniate, vandenõuteooriate ja muu kahjuliku sisuga, mis on suunatud ELi liikmesriikide ja selle poliitiliste liitlaste vahelise lõhe tekitamisele, Lääne demokraatiat poliitiliselt diskrediteerida.

Tänapäevased meetodid vandenõuteooriate vastu võitlemiseks

Kuigi on tehtud märkimisväärseid jõupingutusi, et proovida mõista, kuidas vandenõuteooriad on üles ehitatud, kuidas need toimivad ja mis on nende eesmärk, on tehtud vähe uuringuid, et mõista, kuidas neid saab vaidlustada, ennetada, dekonstrueerida ja ümber lükata. Lisaks sellele, et selle teema üle tuleks mõtiskleda, tuleb arvestada, et vandenõuteooriad ei ole isoleeritud nähtus, mida saab käsitleda, keskendudes ainult teooriatele endile, arvestamata näiteks vandenõuteoreetikute üldist maailmavaadet ⁽⁶¹⁾.

Tõepoolest, **vandenõuteooriaid võib pidada laiema haiguse sümptomiks**, mis võib hõlmata sotsiaalseid, poliitilisi, ideoloogilisi, psühholoogilisi ja majanduslikke küsimusi. Samuti võib vandenõuteooriate ümberlükkamine mõnikord anda vastupidiseid tulemusi, kuna vastumeetmete ebaõnnestumise korral on oht, et mõned teooriad levivad veel laiemalt. Tõepoolest, ümberlükkamine ei tähenda tingimata inimeste veenmist teooria ekslikkuses ja tuleb arvestada vastupidise efekti tekkimise riskiga ⁽⁶²⁾. Cassami sõnul võib vandenõuteooria **ümberlükkamise katse tagasilöögi anda** nende puhul, kes on sellele sügavalt pühendunud:

„Ümberlükkamise püüdluste paljutöotavam ja väärtuslikum sihtmärk on inimesed, kes on nõrgemalt pühendunud vandenõuteooriatele, või eeldatavasti suur hulk neid, kes tunnevad uudishimu selliste teooriate vastu, võib-olla on neile isegi vastuvõtlikud, ilma et nad oleksid veel tõelised uskujad“ ⁽⁶³⁾.

⁽⁵⁹⁾ Vt selle kohta Radicalisation Awareness Network, Violent right-wing extremism in focus.

⁽⁶⁰⁾ Sunstein, Conspiracy Theories and Other Dangerous Ideas, lk 12.

⁽⁶¹⁾ Cassam, Conspiracy Theories, lk 99.

⁽⁶²⁾ Samas, lk 100.

⁽⁶³⁾ Samas.

Silmatorfav näide on võltsitud „Siioni tarkade protokollid“. Hoolimata sellest, et võltsimine on aastatel 1934–1935 toimunud kahe kohtuprotsessi käigus hästi dokumenteeritud, jäi raamat väga menukaks. Samal ajal võivad mõned vandenõuteooriad tekitada ühiskonnale veel suuremat kahju, kui nendega õigel ajal ei tegeleta. Näiteks meditsiinivaldkonna vandenõuteooriad võivad põhjustada tervisekäitumist, mis seab ohtu inimestele. See, kui nende vastu midagi ette ei võeta, ei ole lahendus. Seetõttu on väga oluline tuvastada **vandenõuteooriad, mille puhul on vaja kiiresti sekkuda**. Péter Krekó⁽⁶⁴⁾ sõnul peaksid vastustrateegiad ja ümberlukkamismeetmed keskenduma teooriatele, millel on järgmised kolm ühist omadust.

- **Kahjulikkus**
Näiteks siis, kui need õhutavad „meie vs. nemad“ perspektiivi, mis nõuab meetmeid selgete sihtrühmade vastu, või kui need edendavad riskantset tervisekäitumist.
- **Väheusutavus**
Kui puuduvad tõendid teooria toetuseks või kui vastupidist tõendavad tõendid on tugevamad.
- **Suur populaarsus**
Kui vandenõuteooria plahvatuslikult levib.

Lisaks tuleks eristada ennetamisele keskenduvaid sekkumisi ja neid, mis on pühendatud ühiskonnas juba kanda kinnitanud vandenõuteooria kahju vähendamisele.

Ennetavad meetodid

„Unts ettevaatust on väärt rohkem kui nael ravi“. Benjamin Franklinile omistatud soovitus kinnitab enamik vandenõuteooriate teemal tehtud uuringuid. Tõepoolest, kui pettus on juba ühiskonnas levinud, on seda sageli väga raske neutraliseerida. Seega on vastust vajav küsimus järgmine: kuidas saame vältida seda, et vandenõuteooriad kahjustavad ühiskonda?

Nagu eespool öeldud, ei saa vandenõuteooriaid käsitleda, ilma et neid vaadeldaks häiritud ühiskonna lahutamatu osana poliitilisel, ideoloogilisel, psühholoogilisel ja majanduslikul tasandil. Veelgi enam, uuringud näitavad, et „teatud eksistentsiaalsed vajadused ajendavad inimesi tunnustama vandenõuteooriaid kui võimalust saavutada stabiilne, kindel ja täpne arusaam maailmast“⁽⁶⁵⁾. Teistel juhtudel võib konkreetsetesse vandenõuteooriatesse uskumist seostada üksikisiku püüdega samastuda ühe või teise sotsiaalse rühmaga või neist eristuda. Tõepoolest, grupiditeedid, nagu rahvus, erakonnad, ideoloogilised orientatsioonid, rassilised nimetused ja vanusdemograafia, on võimas komponent, mis paneb inimesi piirama oma nägemisulatus nende enda rühma sees. Sellise dünaamika tulemuseks on see, et üksikisikud kinnitavad, et nende rühm on ainus moraalselt õige tee, vastandudes kõigile teistele rühmadele, mida nad peavad kas erapoolikuks või ebamoraalseks. Seega oleks kahjulike vandenõuteooriate leviku takistamine ühiskonnas osaliselt ebatõhus, kui nende algpõhjustega ei tegeldaks sihipärase poliitilise sekkumise kaudu laiaulatuslikul tasandil.

Seda esialgset arutelu silmas pidades tasub rõhutada, et siiani on leitud, et intellektuaalsed voorused, nagu **kriitiline mõtlemine ja avatud meel ning faktidel ja loogikal põhinev sekkumine**, on kasulikud kaitsvad tegurid vandenõuteooriate mõju vähendamisel⁽⁶⁶⁾. Seetõttu on inimeste kriitilise mõtlemise oskuste arendamine konkreetsete programmide kaudu oluline viis **üldsuse kaitsmiseks**. Sel juhul on vandenõuteooriate leviku takistamisel kõige tähtsamad **haridus** ja koolid, kuna nende võimuses on kujundada noorte meelsust ja edendada nende oskusi. Eriti noori, kes on arvamuste kujundamise ja erinevate maailmavaadete uurimise etapis, tuleb **õpetada ära tundma** vandenõuteooriaid ja pahatahtlikke desinformatsioonipüüdlusi laiemalt. Tõepoolest, vandenõuteooriatega kooskõlas olevad väited on noorte jaoks eriti ohtlikud. Seetõttu lasub õpetajatel, noorsootöötajatel ja kohalikel kodanikuühiskonna organisatsioonidel suur vastutus aidata noortel omandada vajalikud oskused⁽⁶⁷⁾, kriitiliselt mõelda ja parandada oma **digitaalset kirjaoskust**⁽⁶⁸⁾. Seda selleks, et tõrjuda vandenõuteoreetikute võimalusi äärmusliku tegevuse ja vägivalda mobiliseerimisel. Et vältida vandenõuteooriate kahjulikku mõju ühiskonnale, peaksid esmatasandi praktikud seega keskenduma järgmisele:

- kriitiline mõtlemine ja avatus hariduse kaudu;

⁽⁶⁴⁾ Krekó, Countering conspiracy theories and misinformation, lk 245.

⁽⁶⁵⁾ Douglas *et al.*, Why do people adopt conspiracy theories, how are they communicated, and what are their risks?, lk 7.

⁽⁶⁶⁾ Cassam, Conspiracy Theories, lk 120; Krekó, Countering conspiracy theories and misinformation, lk 252.

⁽⁶⁷⁾ Vt sellega seoses Lenos & Krasenberg, RAN Ex Post Paper, Dealing with fake news, conspiracy theories and propaganda in the classroom.

⁽⁶⁸⁾ Digitaalse kirjaoskuse tähtsuse kohta vt Guess *et al.*, A digital media literacy intervention increases discernment between mainstream and false, lk 2020.

- faktidel ja loogikal põhinevad sekkumised;
- teadlikkus ja oskus ära tunda desinformatsiooni ja vandenõuteooriaid;
- digitaalne kirjaoskus.

Allpool on mõningad näited algatuste kohta.

- **Programm Web Walkers**

Selle algatas 2019. aastal agentuur National Family Fund ning selle eesmärk on edendada positiivset käitumist internetis ja valmistada koolitusprogrammi abil ette veebikoolitajaid. Need veebijuhendajad on spetsialistid, kes suhtlevad noortega nende sotsiaälvõrgustiku lehekülgede kaudu, et juhendada neid nende uurimistöös, „edendades kriitilist mõtteviisi teabe ja piltidega silmitsi seistes“⁽⁶⁹⁾.

- **„Les Joutes Verbales“**

Üks mainimist vääriv algatus on Brüsselis asuva kodanikuühiskonna organisatsiooni Les ambassadeurs d'expression citoyenne'i projekt „Les Joutes Verbales“⁽⁷⁰⁾. Nende harjutuste käigus peavad osalejad läbima *joute*'i (võistluse) ühiskondlikus küsimuses, millega nad võivad olla emotsionaalselt seotud, ilma et neil oleks sõnaõigust seisukoha suhtes, mida nad peavad arutelu käigus kaitsma. Need *joute*'id kujutavad endast suulist retoorilist vastasseisu kahe üksikisiku või rühma vaheliste argumentide vahel. Sellised harjutused ja mängud noortega võivad teha võimalikuks arutelu konkreetse vandenõuteooria üle, mille käigus osalejad ei pea tingimata oma seisukohta kaitsma. Nii ärgitatakse noori oma mõtteid tasakaalustama ja kasutama tundlike teemade suhtes avatud vaatenurka.

- **Samoa ring ning käsiraamatud õpetajatele ja sotsiaaltöötajatele**

Eespool nimetatud algatusega väga sarnane on Samoa ringi kohtumisprotsess. RAN EDU kohtumisel Antwerpenis demonstreeris rühm keskkooliõpilasi programmi „GO! Koninklijk Atheneum Antwerpen“, kuidas lihtsustada noortevahelist teabevahetust ja erinevate seisukohtade esitamist potentsiaalselt polariseerivates vaidlusalustes küsimustes⁽⁷¹⁾. Sellega seoses on Euroopa Demokraatia Fond – Brüsselis asuv valitsusväline organisatsioon, mis on pühendunud radikaliseerumise ennetamisele – koostanud eri riikide õpetajatele ja sotsiaaltöötajatele⁽⁷²⁾ mitu käsiraamatut selle kohta, kuidas klassiruumis käsitleda vastuolulisi teemasid, sealhulgas valeuudiseid ja vandenõuteooriaid. Seda tüüpi projektidest ja tegevustest koos diskrimineerimisvastase koolituse, vastastikuse õppe ja võimendamisprogrammidega on palju abi desinformatsiooniprobleemide ja nende negatiivse mõju vastu võitlemisel ühiskonnas.

Nagu eelmistel lehekülgedel öeldud, muudab internet vandenõuteooriad kättesaadavamaks. Samal ajal **saab veebi kasutada ka vastumürgina** nende ümberlökkamiseks⁽⁷³⁾. Tõepoolest,

„ajaloolane David Irving on aastaid propageerinud ideed, et Hitler ei andnud korraldust juutide hävitamiseks Euroopas. [...] Kujutage ette inimest, kelle uudishimu holokausti eitavate vandenõuteooriate vastu juhib ta mõtteni, et Hitler ei andnud korraldust juutide hävitamiseks Euroopas. Internetis on selle kohta piisavalt lihtne rohkem teavet leida – palju lihtsam, kui see oleks olnud enne internetiajastut. Kuid kiire Google'i otsing David Irvingi kohta näitab, et kohus leidis, et ta on tahtlikult moonutanud ajaloolisi tõendeid, et propageerida holokausti eitamist“⁽⁷⁴⁾.

Koos loogilise ja analüütilise mõtlemise parandamisega võib vandenõuteooriate peamiste ajendite sihikule võtmine olla veel üks pädev meetod, et aidata inimestel saavutada **tugevamat immuniseeritust** paranoiliste ideede ja vandenõude uskumise vastu. Selle kohta arvab Krekó, et

⁽⁶⁹⁾ Radicalisation Awareness Network, Doing digital youth work in a P/CVE context, lk 10.

⁽⁷⁰⁾ Les Ambassadeurs d'expression citoyenne, Les Joutes Verbales.

⁽⁷¹⁾ Radicalisation Awareness Network, RAN EDU meeting on dealing with religion-inspired extremist ideologies in school, lk 9.

⁽⁷²⁾ Vt näiteks Bouarfa & Farinelli, aîcité et Prévention de la Radicalisation.

⁽⁷³⁾ Cassam, Conspiracy Theories, lk 118.

⁽⁷⁴⁾ Samas, lk 103, lk 117.

„ehkki teatud isiksuseomadusi, sotsiaalset staatust või vähemuse staatust on raske või võimatu muuta, näib võimalik viis olevat ebakindluse, usaldamatuse, võimetuse ja kontrolli puudumise tunnete vähendamine, mis on leitud olevat olulised tegurid, mis suurendavad vandenõulikku mõtlemist“ (75).

Kui rääkida ennetavatest meetoditest, siis **üksikisikute immuunsüsteemi** tugevdamiseks vandenõuteooriate vastu on kõige tõhusmaks osutunud **inokulatsioonistrateegiad**. Nagu on öelnud Lewandowsky, van der Linden ja Cook:

„on tõendeid selle kohta, et kui enne väärteabe esitamist teavitatakse inimesi sellest, et neid võidakse eksitada, muutuvad nad väärteabe suhtes vastupanuvõimeliseks. Seda protsessi tuntakse kui „inokulatsiooni“ või „ennetavat ümberlükkamist“ ja seda esineb mitmel kujul“ (76).

Meditsiiniteadusest laenatud mõiste kohaselt on selle meetodi eesmärk võtta kasutusele antigeen, et stimuleerida antikehade tootmist vandenõudesse uskumise vastu. Antigeeniks võib olla faktidel põhinev käsitlus, mida pakutakse üldsusele enne vandenõuteooria nõrkade argumentide demonstreerimist, et minimeerida sarnaste ohtude mõju tulevikus ja stimuleerida vastuargumentide genereerimist (77). Selles saavad olulist rolli mängida sotsiaalmeediaettevõtted, eriti koostöö kaudu kohalike ja riigi ametiasutustega, et peatada desinformatsioonikampaaniad ja suurendada teadlikkust selles küsimuses.

Ümberlükkavad meetodid

Kui ennetustegevusega ei õnnestu kahjuliku vandenõuteooria levikut piirata, tuleks kasutusele võtta muud selliste teooriate negatiivse mõju vähendamisele pühendatud strateegiad. Lewandowsky ja Cook (78) eristavad ümberlükkamise meetodeid, mis on suunatud kõrgelt haritud inimestele, ning meetodeid, mis on suunatud üldisemale avalikkusele, eriti üksikisikutele, kes võtavad vandenõudesse uskumise oma uskumussüsteemi osaks. Esimese puhul märgivad autorid, et tõhusaks on osutunud järgmised võimalused.

- **Faktidel põhinev ümberlükkamine:** kasutades täpset teavet, mis näitab, et teooria on vale.
- **Lingid faktikontrollijatele:** pakkudes linke faktikontrolli veebisaidile.
- **Allikapõhine ümberlükkamine:** naeruvääristavad argumendid, nagu need, mis olid suunatud sisalikmeestesse uskujatele, leiti olevat tõhusad. Empaatia vandenõuteooriate sihtmärkide (nt juudid) suhtes oli aga väikese mõjuga või ei mõjunud üldse.
- **Loogikal põhinev ümberlükkamine:** selgitades vastuolusid või tehnikaid, mida kasutatakse vandenõuteooria loomiseks.

Mis puutub inimestesse, kes on krooniliselt pühendunud vandenõuteooriatele, siis väidavad autorid, et nendeni jõudmiseks võiks olla abi järgmistest teguviisidest.

- **Usaldusväärsed sõnumitoojad:** vastusõnumite loomisel ja levitamisel võiksid abiks olla endised äärmuslased.
- **Empaatia näitamine:** vandenõuteoreetikute mõistmine võib neid avatumaks muuta.
- **Kriitilise mõtlemise kinnitamine:** vandenõuteoreetikute arusaama, et nad on kriitilised mõtlejad, ära kasutamine selleks, et suunata neid usaldusväärsemate allikate ja analüüsi poole.

(75) Krekó, Countering conspiracy theories and misinformation, lk 247.

(76) Lewandowsky *et al.*, Can we inoculate against fake news?, lk 10.

(77) Samas.

(78) Lewandowsky & Cook, The Conspiracy Theory Handbook, lk 9–10.

- **Naeruväärastamise vältimine:** argumentide naeruväärastamine või vandenõuteooria agressiivne dekonstrueerimine ei toimi isikute puhul, kes on vandenõuteooriatele väga pühendunud. See võib põhjustada tagasilööke ja seda tuleks vältida.

Nagu eespool skemaatiliselt näidatud, on vandenõuteooriate diskrediteerimiseks palju viise. Uuringud näitavad siiski, et nende ümberlükkamine võib olla üldsuse puhul tõhusam kui inimeste puhul, kes vandenõuteooriatesse kindlalt usuvad. Tõepoolest, „selle asemel et tugineda oma uskumustes väliste tõenditele, räägib vandenõuteoreetikute uskumussüsteem peamiselt iseendaga ja iga uskumus on iga teise uskumuse jaoks tõend“⁽⁷⁹⁾. Seega, kui vandenõuteoreetikud puutuvad internetis kokku vastusõnumitega nende teooriale, reageerivad nad, jagades rohkem vandenõuteoreetilist sisu. Seega võib **ümberlükkamine süvendada vandenõuteoreetikute ja teiste veendumust, et teooria on õige ja et inimesed, kes selle teooria vastu vaidlevad, on kurjad ja osa probleemist**⁽⁸⁰⁾ Samuti on tõsi, et

„kui (kohalikud) valitsused või sotsiaalmeediaväljaanded FRE [paremäärmuslaste, A/N] sõnumeid tsenseerivad (püüavad tsenseerida), muudab FRE liikumine need tegevused võitluseks sõnavabaduse eest [ja järelkult, A/N] FRE sõnumitele vastu astudes tunnevad selle uskujad end tugevamalt oma veendumuses, et nende vaigistamiseks on käimas vandenõu“⁽⁸¹⁾.

Seetõttu peavad enne vandenõuteooria ümberlükkamist olema selle esile toojal head taustateadmised ning ta peab olema täielikult teadlik sellest, mille ja kelle ta sihikule võtab. Sellega seoses andis Amadeu Antonio sihtasutus kasulikke soovitusi⁽⁸²⁾ praktikutele, kes puutuvad kokku vandenõuteooriaga. Nende hulgas rõhutab sihtasutus, et vandenõuteooriasse uskuva vastaspoole halvustamine ei ole tõhus ja et selle asemel oleks asjakohase tagasiside andmiseks oluline püüda aru saada, miks see teooria nende elus olulist rolli mängib. Samuti võib vastaspoole kriitilise mõtlemise ergutamiseks kasu olla sellest, kui toote selgelt välja põhjuse, miks te ei ole selle teooriaga nõus (nt rassistlikud vaated), ning **toote esile selle ebajärjepidevused ja vastuolud** (nt miks väga salajast vandenõu nii paljudes YouTube'i videotest laialdaselt avaldatakse).

Soovitused

Sellesse ülevaatesse koondatud teave võimaldab välja töötada mõned soovitused selle kohta, kuidas erinevad radikaliseerumise ja vägivaldse ekstremismi ennetamisega tegelevad osalejad saavad aidata kaasa kahjustavate vandenõuteooriate vastu võitlemisele või nende diskrediteerimisele.

Üldist

- Investeeringe **ennetamisse**. Kui pettus on juba levinud, on seda tavaliselt väga raske neutraliseerida. Selles kontekstis on leitud, et kasulikud tegurid, mis aitavad üldsust vandenõuteooriate eest kaitsta, on kriitilise mõtlemise ja avatuse suurendamine ning faktidel ja loogikal põhinevate sekkumiste kasutamine, enne kui üldsusele esitletakse vandenõuteooria nõrku argumente.
- **Haridusel** on tähtis roll noorte immuniseerimisel vandenõuteooriate vastu. Kõigis demokraatlikes ühiskondades on oluline, et haridusasutused valmistaksid õpilasi ette, et neist saaksid pühendunud kodanikud, kes oskavad turvaliselt internetis liikuda ning leida ja lugeda usaldusväärseid uudiseid, et olla informeeritud. Selle eesmärgi saavutamiseks peavad kõik esmatasandi praktikud olema nõuetekohaselt ette valmistatud: neil peavad muu hulgas olema põhiteadmised sellistes valdkondades nagu meediapädevus ja kuidas käsitleda klassiruumis keerulisi teemasid, näiteks desinformatsioon, äärmuspropaganda ja vandenõuteooriad. Nii puutuvad noored turvalises keskkonnas kokku erinevate narratiividega, mis ergutab kriitilist mõtlemist, ilma et neile surutaks peale mingeid konkreetseid seisukohti ja/või uskumusi.

⁽⁷⁹⁾ Samas, lk 10.

⁽⁸⁰⁾ Zollo *et al.*, Debunking in a world of tribes.

⁽⁸¹⁾ Radicalisation Awareness Network, RAN Factbook, Far-right extremism. A practical introduction, lk 24.

⁽⁸²⁾ Amadeu Antonio Stiftung, Wissen, was wirklich gespielt wird. Widerlegungen für gängige Verschwörungstheorien.

- Veeb muudab vandenõuteooriad kättesaadavamaks. Samal ajal saab **veebi** kasutada ka vastumürgina nende ümberlökkamiseks. Internet võimaldab kasutajatel hõlpsasti uurida, kust teave pärineb, milline on selle autori taust ja seega ka teabe enda usaldusväärsuse tase.
- Äärmusrühmitused kasutavad vandenõuteooriaid värbamisvahendina ja need kattuvad sageli vastanduvate äärmuslike ideoloogiate vahel. Seetõttu on äärmiselt oluline käsitleda kõigi äärmusluse vormide taga olevaid **totalitaarseid ideoloogiaid**.
- Vandenõuteooriad on ahvatlevad. Nende tegelike **funktsioonide ja eesmärkide** esiletõstmine võib aidata nende atraktiivsust vähendada.
- Vandenõuteooriad peegeldavad sageli nende aluseks olevate sotsiaalsete pingete, sealhulgas sotsiaalsete, poliitiliste, ideoloogiliste ja majanduslike probleemide sümptomeid. Seega võib **ebakindluse, usaldamatuse, jõuetuse ja kontrolli puudumise tunde vähendamine** ning kodanike sotsiaal-majanduslike elutingimuste parandamine ühiskonnas aidata tagasi tõrjuda vandenõuteooriate kaudu levivaid väiteid.
- Kui vandenõuteooriaid püütakse ümber lükata, on oluline **teha vahet eri sihtrühmadel**. Vandenõuteooriatele sügavalt pühendunud üksikisikute või laiema avalikkuse sihikule võtmiseks on vaja kasutada erinevaid meetodeid. Näiteks võivad ümberlökkamispuudlused olla tõhusad nõrgema pühendumusega inimeste puhul, kuid võivad anda tagasilöögi, kui neid kasutatakse nende puhul, kes võtavad konspiratiivsed uskumused oma uskumussüsteemi osana omaks. Konkreetse näitena võib tuua, et naeruvääristavad argumendid on osutunud tõhusaks, et diskrediteerida mõnda vandenõuteooriat haritud inimeste silmis, kelle ideoloogiline pühendumus vandenõude suhtes on nõrk. Kuid kui läheneda pühendunud vandenõuteoreetikule, tuleks vältida naeruvääristamist ja väljendada empaatiat.

Valitsused ja julgeolekuasutused

- Valitsustel on väga raske vandenõuteooriate vastu tõhusalt võidelda, sest vandenõuteoreetikute silmis ei ole nad usaldusväärsed. Seetõttu peaksid valitsusasutused **investeerima rohkem ressursse, et lasta usaldusväärsel osalejatel** (st kodanikuühiskonna organisatsioonidel) aidata inimestel kriitiliselt mõelda. Osalejate usaldusväärsus oleneb konkreetsest vandenõuteooriast ja selle sihtrühmast.
- Paljud vandenõuteooriad on kohandatud erinevatele rahvuslikele keskkondadele. Kõigi praktikute jaoks on oluline jälgida pidevalt vandenõuteooriate paindlikkust kohalikus/piirkondlikus/riiklikus keskkonnas. Valitsused peaksid **esitama teabelehed ja arvud** neile, keda peetakse kõige usaldusväärsemateks sõnumite edastajateks.
- Valitsused peaksid **kaitsma kogukondi**, mis on vandenõuteooriate sihtmärgiks, et vältida kättemaksumeeleolusid nende vastu, kes vandenõuteoreetikuid süüdistavad. Lisaks peaksid valitsused investeerima programmidesse, mida viivad ellu usaldusväärsed kodanikuühiskonna organisatsioonid, mis **edendavad kriitilist mõtlemist** ja äärmuspropaganda dekonstrueerimist.
- Mõned vandenõuteooriad võivad olla eriti kahjulikud, mistõttu on vaja need veebist eemaldada. Samal ajal on need osa demokraatlikust arutelust ja neid ei saa täielikult ära keelata. Oluline on **leida tasakaal sõnavabaduse ja ühiskonna kaitsmise vajaduse vahel** nende lõhestava mürgi eest. Sellega seoses peavad valitsused pöörama tähelepanu ka asjaolule, et kui sõnumit on tsenseeritud, siis äärmusrühmitused asetavad tõenäoliselt just selle tegevuse tähelepanu keskpunkti kui tõendi vandenõu olemasolust teisitimõtlejate häälte vaigistamiseks.
- Teadlikkuse levitamiseks vandenõuteooriatest kui nähtusest on oluline, et **sotsiaalmeediaettevõtted** kontrolliksid fakte. Ametiasutused ja sotsiaalmeediaettevõtted peaksid tegema täiendavat koostööd, et koostada juhiseid, kuidas internetis kättesaadavates suurtes andmemassides orienteeruda, et peatada või vähendada desinformatsioonikampaaniate mõju.

- Terrorismiga seoses õitsevad vandenõuteooriad. On väga oluline, et valitsusametnikud, julgeolekuteenistused ja meedia kasutaksid **selget teabevahetust**, milles rõhutatakse valeuudiste ja kinnitamata tõendite levitamisest tulenevat julgeolekumõju.
- Kuna paljud vandenõuteooriad on pühendatud „varjatud vandenõu“ ja kohutavate sündmuste taga oleva nähtamatu käe paljastamisele, peaksid julgeoleku- ja politseiasutused investeerima **lähedasemate suhete loomisesse tundlike kogukondadega**. Võimaluste leidmine kogukonnaliikmetega suhtlemiseks „muus kui korrakaitse“ kontekstis või politsei osalemine kohalike koolide tegevuses ja kogukonnaüritustel suurendaks vastastikust mõistmist ja usaldust.
- Viimastel aastatel on paremäärmuslus osutunud Euroopas suureks ohuks, eriti seetõttu, et isegi kui sellised rühmitused ei kasuta vägivalda, on nende propagandal siiski ühiskonnas laastav mõju, kuna nad levitavad vaenukõnet ja edendavad sihikule võetud rühmade dehumaniseerimist. Seetõttu ei tohiks valitsused **alahinnata ohtu, mida kujutavad endast niinimetatud vägivallatud rühmitused** ja nende konspiratiivne mõtteviis.
- Kuigi sihtmärgid võivad koos ajalooliste asjaoludega muutuda, on juudid endiselt igasuguse ekstremismiga seotud vandenõuteooriates olulised patuoinad. **ELi julgeolekupoliitika** peaks tegelema sellega, kuidas neid narratiive tagasi tõrjuda ja mil viisil selle nähtusega tegeleda.

Kodanikuühiskonna osalejad

- Arvestades, et valitsustel on raske vandenõuteooriate vastu otseselt võidelda, peaks kodanikuühiskonna osalejatel ja organisatsioonidel olema silmapaistvam roll **radikaliseerumisele alust andvate pettuste ja valede vastu võitlemisel**, eriti kui nende eesmärk on õõnestada liberaalset demokraatiat ja süvendada ühiskonna polariseerumist.
- Paljud vandenõuteooriad levivad pereringis või sõpruskonnas. Inimesed, keda me armastame, on tõenäolisemalt valmis meid kuulama ja meie seisukohti tõsiselt võtma. Kui me puutume vandenõuteooriatega kokku sellistes kontekstides, võib sellel teemal teadlikkuse levitamiseks abi olla **ennetavast suhtumisest**.
- Vandenõuteooriatega silmitsi seistes on oluline:
 - a. vastaspoolt vaidluses **mitte alavääristada** ja püüda välja selgitada, miks vandenõuteooria on sel hetkel nende elus nii tähti;
 - b. **väljendada selgelt**, miks te ei nõustu vandenõuteooriaga (nt kuna see esindab antisemiitlikku, seksistlikku või rassistlikku maailmavaadet);
 - c. **osutada sellistes teooriates esinevatele vastuoludele**, näiteks: kui nii palju toimub salaja, siis miks on YouTube'is nii palju videoid, mis paljastavad väidetava vandenõu? Kui vandenõulased on nii võimsad, siis miks on sellest terveid blogisid ja videoid? Kas nad ei kontrolli selliseid suuri videoplatvorme?

Teadusuuringud

Vandenõuteooriate valdkonnas tuleb teha rohkem uuringuid, et:

- saavutada **konsensus** terminoloogias ja mõistetes. See aitaks vältida väärarusaamisi esmatasandi praktikute seas ja parandaks võimalust rakendada tõhusamaid sekkumismeetmeid;
- võtta vandenõuteooriaid uurivate distsipliinide vahel kasutusele süstemaatiline **võrdlev meetod**, et saada nähtusest parem ülevaade;

- ühendada akadeemilised uuringud ja kohapealsed tegevused, et **tulemusi katsetada** ja töötada välja tõhusamad vastumeetmed;
- keskenduda **ekstremismi kõigi vormide** laiale ideoloogilisele spektrile vähendamaks ohtu, et stigmatiseeritakse ainult mõnda kategooriat. See on oluline, et vältida ohvriks langemise tunnet ja tagada üldiste sekkumismeetmete usaldusväärsus.

Lisalugemist

Astapova, A., Colăcel, O., Pintilescu, C., & Scheibner, T. (2020). *Conspiracy theories in eastern Europe: Tropes and trends*. Routledge.

Ichino, A., & Räikkä, J. (2020). Non-doxastic conspiracy theories. *Argumenta*, 1–18 (veebis).
<https://doi.org/10.14275/2465-2334/20200.ich>

Räikkä, J. (2018). Conspiracies and conspiracy theories: An introduction. *Argumenta*, 3(2), 205–216.
<https://www.argumenta.org/wp-content/uploads/2018/05/1-Argumenta-Juha-Ra%CC%88ikka%CC%88-Conspiracies-and-Conspiracy-Theories.pdf>

Uscinski, J. E. (2020). *Conspiracy theories: A primer*. Rowman & Littlefield.

Bibliograafia

Amadeu Antonio Stiftung. (2019). *Wissen, was wirklich gespielt wird. Widerlegungen für gängige Verschwörungstheorien*. https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2019/10/Verschw%C3%B6rungstheorien_widerlegen.pdf

Barkun, M. (2003). *A culture of conspiracy: Apocalyptic visions in contemporary America*. University of California Press.

Bartlett, J., & Miller, C. (2010). *The power of unreason conspiracy theories, extremism and counter-terrorism*. Demos. https://demosuk.wpenqine.com/files/Conspiracy_theories_paper.pdf?1282913891

Berger, J. M. (2018). *Extremism* [Kindle Edition]. The MIT Press Essential Knowledge series.

Bergmann, E. (2018). *Conspiracy & populism: The politics of misinformation*. Palgrave Macmillan.
<https://www.palgrave.com/gp/book/9783319903583>

Berlet, C. (2009). *Toxic to democracy - Conspiracy theories, demonization, & scapegoating*. Political Research Associates. <https://www.politicalresearch.org/sites/default/files/2018-10/Toxic-2D-all-rev-04.pdf>

Bouarfa, T., & Farinelli, F. (2018). *Laïcité et Prévention de la Radicalisation*.
<https://www.europeandemocracy.eu/wp-content/uploads/2019/03/2018-10-24-SCHOOL-HANDBOOK-FRANCE-002.pdf>

Boym, S. (1999). Conspiracy theories and literary ethics: Umberto Eco, Danilo Kiš and The Protocols of Zion. *Comparative Literature*, 51(2), 97-122. <https://doi.org/10.2307/1771244>

Brotherton, R. (2015). *Suspicious minds. Why we believe conspiracy theories* [Kindle version]. Bloomsbury.

Cassam, Q. (2019). *Conspiracy theories* [Kindle version]. Polity Press.

Centre for Analysis of the Radical Right. (2019). *'The Great Replacement' – Decoding the Christchurch terrorist manifesto*. <https://www.radicalrightanalysis.com/2019/03/18/the-great-replacement-decoding-the-christchurch-terrorist-manifesto/>

- Davey, J., & Ebner, J. (2019). *'The Great Replacement': The violent consequences of mainstreamed extremism*. Institute for Strategic Dialogue. <https://www.isdglobal.org/isd-publications/the-great-replacement-the-violent-consequences-of-mainstreamed-extremism/>
- De Bolle, C. (2020). Foreword. In Europol. (Ed.), *European Union terrorism situation and trend report (TE-SAT) 2020* (p. 4). European Union Agency for Law Enforcement Cooperation. <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/european-union-terrorism-situation-and-trend-report-te-sat-2020>
- Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., & Deravi, F. (2019). Understanding conspiracy theories. *Advances in Political Psychology*, 40(1), 3-35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>
- Douglas, K., Sutton, R., Cichocka, A., Ang, J., Deravi, F., Uscinski, J., & Nefes, T. (2019). *Why do people adopt conspiracy theories, how are they communicated, and what are their risks?* Centre for Research and Evidence on Security Threats. <https://crestresearch.ac.uk/news/how-are-conspiracy-theories-adopted-and-what-are-their-risks/>
- Ekman, M. (2019). Anti-immigrant sentiments and mobilization on the internet. In K. Smets, Leurs, K., Georgiou, M., Witteborn, S., & Gajjala, R. (Eds.), *The SAGE handbook of media and migration* (1st ed.) (pp. 551-562). Sage.
- European Commission. (2020). *What are conspiracy theories? Why do they flourish?* https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response/fighting-disinformation/identifying-conspiracy-theories_en#what-are-conspiracy-theories-why-do-they-flourish
- Europol. (2020). *European Union terrorism situation and trend report (TE-SAT) 2020*. European Union Agency for Law Enforcement Cooperation. <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/european-union-terrorism-situation-and-trend-report-te-sat-2020>
- Freeman, D., & Bentall, R. P. (2017). The concomitants of conspiracy concerns. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52, 595-604. <https://doi.org/10.1007/s00127-017-1354-4>
- Goertzel, T. (1994). Belief in conspiracy theories. *Political Psychology*, 15(4), 731-742. <https://doi.org/10.2307/3791630>
- Guess, A. M., Lerner, M., Lyons, B., Montgomery, J. M., Nyhan, B., Reifler, J., & Sircar, N. (2020). A digital media literacy intervention increases discernment between mainstream and false news in the United States and India. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(27), 15536-15545. <https://doi.org/10.1073/pnas.1920498117>
- Hofstadter, R. (1964). *The paranoid style in American politics*. Harper's Magazine. <https://harpers.org/archive/1964/11/the-paranoid-style-in-american-politics/>
- Hooper, R. (2020). Populism and conspiracy theory in Latin America. In M. Butter & Knight, P. (Eds.), *Routledge handbook of conspiracy theories* [Kindle version]. Routledge.
- Hristov, T., McKenzie-McHarg, A., & Romero-Reche, A. (2020). Introduction. In M. Butter & Knight, P. (Eds.), *Routledge handbook of conspiracy theories* [Kindle version]. Routledge.
- Institute for Strategic Dialogue. (2020). *Covid-19 disinformation briefing No. 2. Far-right mobilisation*. Institute for Strategic Dialogue. <https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2020/04/Covid-Briefing-2.pdf>
- Institute of Economics & Peace. (2020). *Global Terrorism Index 2019. Measuring the impact of terrorism*. Institute of Economics & Peace. <https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2020/08/GTI-2019web.pdf>
- Jackson, P. N. (2018). Conspiracy theories and neo-Nazism in the cultic milieu. In A. Dyrendal, Robertson, D., & Asprem, E. (Eds.), *The handbook of conspiracy theories and contemporary religion* (pp. 461-489). Brill Handbooks on Contemporary Religion.
- Katz, R. (2020). *The far-right's online discourse on COVID-19 pandemic*. https://ent.siteintelgroup.com/index.php?option=com_acymailing&ctrl=archive&task=view&mailid=20576&key=4lfGcEyn&subid=1472-t9ir9gm3ghmVr7&tmpl=component

- Klein, O., & Muis, J. (2018). Online discontent: Comparing western European far-right groups on Facebook. *European Societies*, 21(4), 540-562. <https://doi.org/10.1080/14616696.2018.1494293>
- Krekó, P. (2020). Countering conspiracy theories and misinformation. In M. Butter & Knight, P. (Eds.), *Routledge handbook of conspiracy theories* [Kindle version]. Routledge.
- Krouwel, A., Kutiyski, Y., van Prooijen, J.-W., Martinsson, J., & Markstedt, E. (2017). Does extreme political ideology predict conspiracy beliefs, economic evaluations and political trust? Evidence from Sweden. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(2), 435-462. <https://doi.org/10.5964/jspp.v5i2.745>
- Labbe, C., Padovese, V., Richter, M., & Harling, A.-S. (2020). QAnon's deep state conspiracies spread to Europe. NewsGuard. <https://www.newsguardtech.com/special-report-qanon/>
- Lee, B. (2020). Radicalisation and conspiracy theories. In M. Butter & Knight, P. (Eds.), *Routledge handbook of conspiracy theories* [Kindle version]. Routledge.
- Les Ambassadeurs d'expression citoyenne. (2020). *Les Joutes Verbales*. <https://ambassadeurs.org/les-joutes-verbales/>
- Lewandowsky, S., & Cook, J. (2020). *The conspiracy theory handbook*. Center for Climate Change Communication, George Mason University. <https://www.climatechangecommunication.org/wp-content/uploads/2020/03/ConspiracyTheoryHandbook.pdf>
- Lewandowsky, S., van der Linden, S., & Cook, J. (2018). Can we inoculate against fake news? *CREST Security Review*, (8), 10-11. <https://crestresearch.ac.uk/comment/can-we-inoculate-against-fake-news/>
- Marchiewska, M., & Cichocka, A. (2020, 23 March). *How a gender conspiracy theory is spreading across the world*. The Conversation. <https://theconversation.com/how-a-gender-conspiracy-theory-is-spreading-across-the-world-133854>
- McKenzie-McHarg, A. (2020). Conceptual history and conspiracy theory. In M. Butter & Knight, P. (Eds.), *Routledge handbook of conspiracy theories* [Kindle version]. Routledge.
- Mulligan, K., & Habel, P. (2012). The implications of fictional media for political beliefs. *American Politics Research*, 41(1), 122-146. <https://doi.org/10.1177/1532673X12453758>
- Nelson, A. (2020, 22 July). *What is Pizzagate? The fake news scandal involving Hilary Clinton and Wikileaks explained - And why it's trending amid Epstein inquiry*. The Scotsman. <https://www.scotsman.com/news/politics/what-pizzagate-fake-news-scandal-involving-hilary-clinton-and-wikileaks-explained-and-why-its-trending-amid-epstein-inquiry-2879166>
- Radicalisation Awareness Network (2020). *Violent right-wing extremism in focus*. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/docs/ran_brochure_violent_right_wing_extremism_in_focus_en.pdf
- Radicalisation Awareness Network (2019). *Extremism, radicalisation & mental health: Handbook for practitioners*. RAN Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-h-and-sc/docs/ran_h-sc_handbook-for-practitioners_extremism-radicalisation-mental-health_112019_en.pdf
- Radicalisation Awareness Network (2019). *RAN EDU meeting on dealing with religion-inspired extremist ideologies in school*, Ex Post Paper. Antwerp, Belgium: RAN Centre of Excellence, p. 11. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-edu/docs/ran_edu_meeting_dealing_religion-inspired_extremist_ideologies_school_14-15_112019_en.pdf
- Radicalisation Awareness Network (2019). *Doing digital youth work in a P/CVE context*. Ex post paper, Radicalisation Awareness Network. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/ran_yf-c_doing_digital_youth_work_in-p-cve_context_copenhagen_29112019_en.pdf
- Radicalisation Awareness Network (2019). *Far-right extremism. A practical introduction*. RAN Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/ran_fre_factbook_20191205_en.pdf

Radicalisation Awareness Network (2017). *Dealing with fake news, conspiracy theories and propaganda in the classroom*. Ex post paper, RAN Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-edu/docs/ran_edu_dealing_fake_news_conspiracy_theories_propaganda_classroom_29-30_11_2017_.pdf

Radu, R. N., & Schultz, T. (2017). *Conspiracy theories and (the) media (studies)*. Working Paper Feb. 2017, CA COST Action CA15101, Comparative Analysis of Conspiracy Theories (COMPACT). <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3089178>

Sessa, M. G. (2020, 27 April). *COVID-19 conspiracy theories: Comparative trends in Italy, France, and Spain*. EU DisinfoLab. <https://www.disinfo.eu/publications/covid-19-conspiracy-theories-comparative-trends-in-italy-france-and-spain/>

Sunstein, C. R. (2016). *Conspiracy theories and other dangerous ideas* [Kindle version]. Simon & Schuster.

Sunstein, C. R., & Vermeule, A. (2009). Conspiracy theories: Causes and cures. *Journal of Political Philosophy*, 17(2), 202-227. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9760.2008.00325.x>

UNODC. (2012). *The use of the internet for terrorist purposes*. United Nations Office on Drugs and Crime. https://www.unodc.org/documents/terrorism/Publications/Use_of_Internet_for_Terrorist_Purposes/ebook_use_of_the_internet_for_terrorist_purposes.pdf

van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M., & Pollet, T. V. (2015). Political extremism predicts belief in conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 6(5), 570-578. <https://doi.org/10.1177/1948550614567356>

Weimann, G. (2015). *Terrorism in cyberspace: The next generation*. Woodrow Wilson Center Press with Columbia University Press.

Winter, A. (2014). My enemies must be friends: The American extreme-right, conspiracy theory, Islam, and the Middle East. In M. Butter & Reinkowski, M. (Eds.), *Conspiracy theories in the United States and the Middle East* (pp. 35-58). De Gruyter.

Zadrozny, B. (2020, 19 February). *What is the 'boogaloo'? How online calls for a violent uprising are hitting the mainstream*. NBC News. <https://www.nbcnews.com/tech/social-media/what-boogaloo-how-online-calls-violent-uprising-are-getting-organized-n1138461>

Zadrozny, B., & Collins, B. (2018, 14 August). *How three conspiracy theorists took 'Q' and sparked Qanon*. NBC News. <https://www.nbcnews.com/tech/tech-news/how-three-conspiracy-theorists-took-q-sparked-qanon-n900531>

Zollo, F., Bessi, A., Del Vicario, M., Scala, A., Caldarelli, G., Shekhtman, L., Havlin, S., & Quattrociocchi, W. (2017). Debunking in a world of tribes. *PLOS ONE*, 12(7), e0181821. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0181821>

Autorist

Francesco Farinelli on ajalooaja uurija, kes keskendub terrorismi ja radikaliseerumisega seotud küsimustele. Ta omandas doktorikraadi ajaloo alal Bologna ülikoolis. Farinelli töötab Euroopa Demokraatiafondi programmijuhina ja on radikaliseerumisest teadlikkuse suurendamise võrgustiku ekspertide kogu liige. Ta on kirjutanud terrorismiteemalisi esseesid ja raamatuid ning käsiraamatuid, mille eesmärk on pakkuda praktilisi vahendeid esmatasandi praktikutele radikaliseerumise ennetamiseks. Tema erialateadmiste ja publikatsioonide hulka kuuluvad veebilehted ja vandenõuteooriate uurimine meedianarratiivides ning nende mõju ühiskonnale.

TEABE LEIDMINE ELI KOHTA

Online

Euroopa Liitu käsitlev teave on kõigis ELi ametlikes keeltes kättesaadav Euroopa veebisaidil: https://europa.eu/european-union/index_en

ELi väljaanded

Tasuta ja tasulisi ELi väljaandeid saab alla laadida või tellida aadressil <https://op.europa.eu/en/publications>. Kui soovite saada tasuta väljaandeid suuremal arvul eksemplarides, võtke ühendust teenusega Europe Direct või kohaliku teabekeskusega (vt https://europa.eu/european-union/contact_en).

ELi õigusaktid ja nendega seotud dokumendid

Juurdepääsuks ELi õigusteabele, sealhulgas kõigile ELi õigusaktidele alates 1952. aastast kõigis ametlikes keeltes, vt EUR-Lex: <http://eur-lex.europa.eu>

ELi avatud andmed

ELi avatud andmete portaal (<http://data.europa.eu/euodp/en>) võimaldab juurdepääsu ELi andmete kogumitele. Andmeid võib tasuta alla laadida ning kasutada ärilisel ja mitteärilisel eesmärgil.

Radicalisation Awareness Network

Publications Office
of the European Union